СУЧАСНІСТЬ

В. Свідзінський: Заклинання — Б. Рубчак: Лови на однорога — І. К.: Перекладна література в УРСР і роман Д. Т. ді Лямпедуза — Д. Т. ді Лямпедуза: Ґепард — А. Мачадо: Дві поезії — Б. Кравців: Бій за Миколу Чернявського — Я. Славутич: Олександер Герцен та Україна — І. Кошелівець: Олександер Білецький — В. Шалі: «Білий доктор» Альберт Швайцер — М. Богачевська: На студійній конференції — В. Стахів: На неострівному острові — В. П. С.: Молоді «критичні реалісти» в УРСР — Критика і бібліографія — Нотатки — Посмертна згадка

9

ВЕРЕСЕНЬ 1961

SUČASNIST' - September 1961 - München 2, Karlsplatz 8 / III

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

9

ВЕРЕСЕНЬ 1961

diasporiana.org.ua

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Редакція:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Дарія Ребет, Володимир Стахів (суспільно-політична частина).

Редакція не приймає статтей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статтей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag „Biblos" München 13, Hess-Str. 50-52

ВОЛОДИМИР СВІДЗІНСЬКИЙ

ЗАКЛИНАННЯ *)

Притулила брови до вікна,
Подивилась тьмяними очима.
Затремтіло світло. Серед сна
У колисці кинулась дитина.

Одійди, завійся в вихор білий,
Сніговою розліттю гойдай.
Десь у прірву, попід скельні брили,
Ядовиту голову сховай.

Або вергнись на північні гори,
Настромися на кінчастий шпиль
Та й повіки невидющим зором
Видивляйся в заметіль.

1928

*) Цей вірш В. Свідзінського з його досі не виданої повністю збірки «Медобір», оскільки нам відомо, ще не був опублікований. — Ред.

БОГДАН РУБЧАК: ЛОВИ НА ОДНОРОГА

Поема-ґротеск, написана під враженням середньовічних килимів у музеї «Манастирі», в Нью-Йорку

1. ОДНОРІГ БІЛЯ ФОНТАНУ

Кінь, чи козел, чи анциболот,
в своїм однім розі, немов у шапці кльовна,
з загадковою, навіть по смерті, усмішкою,
він радо віддає свою чужість провесні світу.

Біля замовного фонтану буття
він дозволяє собі на всякі веселі витворки —
лев, олень і леопард
приязно придивляються на його дивну гру.

Він один знає тайни і сни птахів,
і в жмурах уміє читати неба блакитне майбутнє;
в крові його щомить народжуються світи,
а в очах горить сліпуча рана любови.

2. ПОЧАТОК ЛОВІВ

Населення занепокоїлось:

«Одноріг? В н а ш о м у садочку?
В веселій грі з тигром і голубом?
Ховайте дітей! Бережіться виродка!»

«Що робити, що діяти?»
Залепетав безпорадно король.

«Вбити його!»
Заторохтіли астрологи.

«Вбити його!»
Замимрили ворожбити.

Зашамкали книжники:
«Вбити його!
Хай на його смерті зацвіте **висока людська мисль!»**

Зашуміли князі —
митар і сутенер,
лицемір і махляр:

«Вбийте однорога,
принесіть в жертву нам!

Бо вже набридли
смажені відьми,
єретик жарений.

Співати будем,
славу здобудем,
пута забудем.

Спаліть на капищі,
принесіть в жертву нам!»

«Vox populi — vox Dei», —
кмітливо буркнув король.

Сплеснули в долоні облесники,
затривожились брезклі благочестивці,
стиснули побожно карбункули,
наділи замшілі бармы, ржавілі кільчуги,
нав'ючили злобою соколів і собак —

і йдуть на однорога великою війною.

3. ОДНОРІГ УМИРАЄ

Прив'язали білозора на ланцюг золотий,
закували в нашийник дорогий,
саджений лазулітами і лживими словами;
обгородили його огорожею
з шансонеток жадібних, з нажитків, з жетонів —
і він почав розуміти людей.

Перед ним лицедіяло їхнє кохання:
біржа білих рук, торг розкритих ротів,
спазма прощання і фосфоричне тіло самотности;
перед ним довершилося їхнє страждання:
пламениста сліпучість у сухому кущі.

Там, де колись були квіти і звірі —
стирчали чорні руїни дому;
там, де колись був грайливий фонтан —
золою притрушений труп дотлівав.

І глухою нудьгою торкнулася білого бога
найсолодша з наложниць.

ПЕРЕКЛАДНА ЛІТЕРАТУРА В УРСР І РОМАН ДЖУЗЕППЕ Т. ДІ ЛЯМПЕДУЗА

Однією з наймаркантніших ознак провінційности сучасної літератури УРСР є її майже цілковита ізоляція від процесів, які характеризують сучасну світову літературу. Як письменники цілковито позбавлені можливости нормального зближення з письменниками Заходу, так і до читачів не доходить майже ніщо якраз типове для сучасної західньої літератури.

Журнал «Всесвіт» опублікував недавно повний список творів, перекладених на українську з чужих мов за останні десять років. Він становить близько 450 назв. Як порівняти Україну з приблизно однаковими щодо числа населення іншими двома европейськими країнами — Францією й Західньою Німеччиною, то це число виявиться просто жалюгідним, бо в кожній з цих двох останніх появляється ніяк не менше перекладів за один тільки рік. Якісна аналіза виявляє ще більше убозство: понад дві третини названого числа припадає на літератури країн соціялістичного блюку, вони добираються не за мистецьким, а за політичним критерієм і нічим, мабуть, не різняться від «вітчизняної» соцреалістичної макулятури. З решти, близько 150 назв, що, припадають на західні літератури, переважає клясика (Бальзак, Стендаль, Діккенс і подібні), і лише декілька книжок лишається на сучасних письменників, а це, звісно, або комуністи (Л. Араґон, П. Ґамарра чи А. Стіль, що з них останні два більш відомі як комуністичні діячі, ніж письменники), або «прогресисти», що чимось виявили симпатії до СРСР. Щось справді визначне, як от твори А. Сент-Екзюпері чи Д. ді Лямпедуза, є таким рідким винятком, що виглядає радше як непорозуміння.

І не інакше, як тільки безмірним нахабством або невіглаством можна пояснити заяву одного автора («Радянського літературознавства» чи «Вітчизни»), який недавно запевняв, що СРСР випередив у ділянці перекладів капіталістичний світ на кілька десятиліть.

Тим часом же наявна тенденція до дальшого погіршення. У каталогах двох найбільших літературних видавництв УРСР заплановано на весь 1961 рік 19 перекладних видань. Назвемо їх усіх за порядком (дотримуючись правопису оригіналу). Держлітвидав України: 1) Е Ангелов Д. На життя і смерть. Роман. 2) Бабула В. Сигнали з Всесвіту. Науково-фантастичний роман. 3) Гюґо В. Дев'яносто третій рік. Історичний роман. 4) Даскалов С.

Своя земля. Роман. 5) Золя Е. Завоювання Плассана. Роман. 6) Лакснесс Х. Самостійні люди. Героїчна сага. 7) Мопассан Гі. П'єр і Жан. Роман. 8) Прем Чанд. Нірмала. Роман. 9) Реновчевич М. Симела Шолая. Роман. 10) Бернс Р. Вибране. 11) Шіллер Ф. Розбійники. Підступність і любов. 12) Словацький Ю. Вибрані твори. В 2 томах.

Радянський письменник: 13) Абрахамс П. Епітафія Удомо. Роман. 14) Амаду Ж. Габріела. Роман. 15) Готе Г. Під двома прізвищами. 16) Зегерс А. Вирішення. Роман. 17) Мунтяну Ф. Статуї ніколи не сміються. Роман. 18) Патковський М. Скорпіони. Пригодницька повість. 19) Хемінгуей Е. Через річку в ліси. Роман.

Спробуймо коротко проаналізувати цей список. За нашою нумерацією, числа 1, 2, 4, 9, 15, 16, 17, 18 (разом — 8) — переклади з сателітних літератур; числа 6, 8, 13, 14 (разом — 4) — з різних країн (також африканські) «прогресисти»; числа 3, 5, 7, 10, 11, 12 (разом — 6) — давно відомі класики. Залишається ще одне-єдине число (19) — роман Е. Гемінґвея, який читач в УРСР може сприйняти як щось дійсно свіже. Одна книжка на цілий рік.

Загадка, чому саме на цей рік заплянована бодай одна нова для українського читача книжка, і саме Гемінґвея, розв'язується просто: ще десь минулого року було відомо, що покійного тепер письменника запрошено було на відвідини до СРСР. Природно, щоб здобути його прихильність, треба було показати бодай кілька перекладів, в тому числі й на українську мову, бож напевно він захотів би побувати в Києві. Що ж до перекладу роману Д. Т. ді Лямпедуза «Ґепард», що появився в 10-11 чч. журнала «Всесвіт» за 1960 рік і, на наш погляд, для УРСР є справжньою літературною подією, справа стоїть дещо інакше, але й на це легко знайти пояснення.

Джузеппе Томазі ді Лямпедуза (1896-1957) — останній представник стародавнього князівського роду Італії. Він бачив на прикладі свого роду згасання італійської аристократії, і єдиний його роман, написаний при кінці життя автора, ілюструє цей процес на тлі подій з часів походу Ґарібальді на Сіцілію. Головний герой роману князь Фабріціо Саліна, з властивою йому інтелектуальною витонченістю і спостережливістю, стверджує це, аналізуючи події після перемоги ґарібальдійців на Сіцілії: «Коли б якийсь паліятив дозволив нам проіснувати ще сто років, то для нас це було б рівнозначне вічності. Ми, в крайньому разі, можемо ще турбуватись про наших синів та внуків, але за межами того, що ми пестимо своїми руками, в нас немає жодних обов'язків. Мене ані трохи не турбує доля моїх нащадків, які житимуть в тисяча дев'ятсот шістдесятому році...»

Правдоподібно, виявлення цієї тенденції, що, мовляв, на зміну аристократії приходить буржуазія, а далі буржуазію має змінити знову інша кляса, і спокусило перекласти роман ді Лямпедуза на українську мову, який ніби виправдує їхнє панування.

Але в романі є й інша тенденція, якої не помітили або радше не хотіли помітити ті, що давали дозвіл перекласти «Ґепарда» на українську мову, бо ця тенденція занадто виразна. Той же Фабріціо Саліна міркує в іншому місці: властиво, мовляв, мало що зміниться, ми «ґепарди», на наше місце прийдуть «шакали», а шакалів можуть змінити «гієни» чи «барани». Стосовно совєтчини міркування Саліни, якби він дійсно існував сто років тому, були б пророчими. Так що переклад цього роману, хоч і як він видався їм «співзвучним», на нашу думку, був помилкою.

Не піде він їм на користь і тим, що своєю мистецькою досконалістю надто невигідно відтіняє незугарність і мистецьку немічність сучасної літератури в УРСР. Хоч і написаний зовсім не в модерністичній манері, він з погляду соціялістичного реалізму напевно виглядає дуже «формалістичним».

Справедливість вимагає сказати, що мистецтво перекладу стоїть у них на високому рівні, ледве чи досяжному для перекладачів-еміґрантів. І тому ми з приємністю передруковуємо з «Всесвіту» кілька уривків (у перекладі Миколи Мещеряка), щоб продемонструвати це мистецтво (ми поробили тільки незначні правописні зміни) і дещо познайомити наших читачів з романом, який сьогодні є загальновизнаним шедевром світової літератури.

У першому уривкові мова йде про те, що тим часом, як князь Саліна усвідомлює собі, що діється, його спритний небіж Танкред, щоб урятувати, що можна, перекидається своєчасно до ґарібальдійців. Він певний, що здобуде й за нового ладу блискучу кар'єру, і тому, не вагаючись, одружується не з рівнею йому походженням Кончеттою, а з дочкою скоробагатька Кальоджеро, яка має великий посаг. Про це йдеться в другому уривку. Що ж до третього, то він окремих пояснень не потребує і буде зрозумілим з вищесказаного.

І. К.

ДЖУЗЕППЕ ТОМАЗІ ДІ ЛЯМПЕДУЗА:

ҐЕПАРД

З РОЗДІЛУ ПЕРШОГО

Коли ранкове сонце зазирнуло до князевого кабінету, дон Фабріціо, підбадьорений сном і міцною кавою, вже сидів у своєму червоному смугастому халаті перед кришталевим дзеркалом і старанно голився. Бендіко лежав біля ніг свого хазяїна, поклавши йому на пантофлю свою важку голову. Князь уже доголював праву щоку, як раптом у дзеркалі, поруч з його головою, з'явилось худорляве, стомлене юнацьке обличчя з винувато іронічним виразом. Князь навіть не поворухнувся.

— Танкреде, що ти робив минулої ночі?

— Добридень, дядю. Що я робив? Нічогісінько. Був з друзями. Безгрішна ніч. Не те, що у одного з моїх знайомих, який подався шукати розваг до Палермо.

Князь заходився уважно вибривати найуразливіше місце — впадинку між нижньою губою та підборіддям. Трохи гугнявий голос Танкреда бринів такою життєрадісністю, що розсердитись на нього було неможливо. Але князь мав право здивуватись. Не знімаючи з шиї рушника, він обернувся і пильно оглянув свого небожа, на якому був елеґантний мисливський костюм та високі гамаші.

— Цікаво, хто ж цей знайомий?

— Ти, дядечку, ти! Я бачив тебе на власні очі біля вілли Аірольді, коли твою карету затримав унтер-офіцер. Для твого віку це чудово! Ще й у товаристві преподобного пан-отця! От розпусне старе луб'я!

Цей нахаба гадав, що йому все дозволено, і безстрашно пронизував князя гострим поглядом своїх синіх, як у матері, як у самого дона Фабріціо, лукаво примружених очей. Князь відчув себе ображеним: Танкред явно виходив за межі пристойности, але у кого стало б духу сердитись на нього? Адже, зрештою, небіж мав рацію.

— Чого це ти так нарядився? Що трапилось? Зранку поспішаєш на баль-маскарад?

Юнак враз посерйознішав, і на його лукавому обличчі несподівано з'явився статечний вираз.

— За годину я від'їжджаю, дядечку. Я прийшов попрощатися з тобою.

У князя похололо на серці.

— На дуель?

— Ще й на яку, дядечку! На дуель з самим королятком Франціско — милостю Божою! Я вирушаю в гори, до Фікуцци. Нікому цього не

кажи, особливо Паоло. Назрівають великі події, і мені не сидиться вдома. До того ж, це й небезпечно: не сьогодні-завтра мене схопили б.

Перед очима князя раптом постала картина жорстокого бою — лунають постріли, земля вкрита трупами, і серед них — Танкред, з розпоротим, як у того нещасного солдата, животом.

— Не роби дурниць, синку! Що в тебе спільного з тим набродом? Адже це самі бандити й шахраї! Фальконері мусить залишатись з нами, на боці короля.

В очах Танкреда спалахнув лукавий вогник.

— Певна річ, але якого короля?

Обличчя його знову набрало того непрозірно-серйозного виразу, який так подобався князеві.

— Якщо нас там не буде, вони проголосять республіку. Для того, щоб усе залишилось по-старому, треба, щоб усе спочатку змінилося. Зрозуміло?

Танкред обняв розчуленого князя.

— До скорого побачення. Я повернуся з триколірним прапором.

На небожа явно вплинуло красномовство друзів, але в його гугнявому голосі завжди було щось таке, що примушувало забувати патос слів. Ну й хлопець! Вітрогон і філософ водночас! А цей невіглас Паоло тільки й думає, що про коней! Танкред — ось хто його справжній син! Дон Фабріціо раптом підвівся, зірвав з шиї рушника і почав щось квапливо шукати в шухляді стола.

— Танкреде, Танкреде, стривай!

Він наздогнав небожа, сунув йому в кишеню стовпчик золотих унцій і стиснув за плечі. Танкред засміявся.

— Ось і ти вже субсидуєш революцію, дядечку! Дякую, до побачення. Поцілуй тітку Стеллу за мене.

Він швидко побіг по сходах. За ним кинувся Бендіко, сповнюючи весь будинок веселим гавкотом.

Князь покликав собаку і, повернувшись до кабінету, закінчив свій туалет. Слуга допоміг йому одягтися й узутись.

«Триколірний прапор! Дався їм цей триколірний прапор! Ці шахраї не можуть обійтися без іграшок! Кому потрібне оце мавп'яче наслідування французів? До речі, наш білий стяг з золотою лілією — красунь в порівнянні з цією строкатою ганчіркою! Як тільки можна поєднувати такі кричущі кольори?»

Князь стояв перед дзеркалом, старанно зав'язуючи свою велетенську чорну шовкову краватку — складна операція, в ході якої слід утримуватись від думок про політику. Один заворот, другий, третій. Великі тонкі пальці розгладили зайві зморшки, підрівняли вузол і встромили в чорний шовк маленьку золоту голівку медузи з рубіновими очима.

— Де чистий жилет? Хіба ти не бачиш, що на цьому пляма?

Слуга став навшпиньки, щоб допомогти князеві надягти суконний сюртук каштанового кольору, потім простяг напахчену бергамото-

вою есенцією носову хусточку. Дон Фабріціо поклав у кишені ключі та гроші і почепив золотий ланцюжок годинника. Потім ще раз пильно оглянув себе у дзеркалі: нічого не скажеш, він ще був дуже гарний мужчина. «Розпусне старе луб'я? У Танкреда важкі жарти! Хотів би я бачити, яким буде цей сухорлявий жевжик у моєму віці...»

Від його кроків у вікнах сальонів, крізь які він проходив, дзвеніли шибки. Потоки сліпучого світла заливали кімнати й коридори; спокій і порядок панували в усьому будинку. В його будинку! Спускаючись по сходах, князь раптом пригадав слова Танкреда: «Для того, щоб усе залишилось по-старому...» Він завжди знав, що з цього хлопця будуть люди.

Крізь шпарки у віконницях до порожньої контори князівського маєтку проникали тоненькі сонячні промені. Хоч це приміщення було здавна призначене для вирішення всіляких суєтних справ, вигляд воно мало величний і суворий. На жовтій, навощеній підлозі відбивались білі стіни і довгий ряд картин у важких чорних з позолотою рамах. На них яскравими барвами були зображені родові маєтності князя: острів Саліна з двома схожими одна на одну гостроверхими горами посеред пінистого моря, на якому гойдалися прикрашені прапорами галери; Кверчета з гуртом низеньких хатинок навколо невеличкої церковці, до якої звідусіль стікались гурти прочан; мальовниче Рагаттісі, затиснуте з усіх боків гірською ущелиною, крихітне Арджівокале, загублене посеред безкрайнього поля з височезною пшеницею, на якому виднілися постаті женців; Доннафуґата з розкішним палацом у стилі барокко, до якого прямувала валка яскраво-червоних, зелених та жовтих карет, з котрих виглядали строкаті капелюшки, музики із скрипками та слуги з величезними пляшками; над цими маєтками, як і над усіма іншими, в прозорій лазурі безхмарного неба танцював вусатий усміхнений ґепард.

Своєю пишною урочистістю кожен з цих шедеврів наївного мистецтва минулого сторіччя звеличував славетних просвічених правителів дому Саліна, і, звичайно, було б помилкою судити по цих барвистих полотнах про справжні розміри та вигляд зображених на них маєтностей, а тим більше про прибутки князівського роду, якими, до речі, тоді ніхто не цікавився. Протягом цілих століть багатство витрачалось виключно на розваги та на розкішне життя, і коли акт про скасування февдальних прав позбавив рід Саліна певних привілеїв, водночас звільнивши від усіх обов'язків, воно, мов старе вино, дало осад у вигляді скаредности, помисловости та підозріливости. Але цей процес виродження не припинявся ні на мить. Вино з часом руйнується, — подібне трапилось і з салінівським багатством. Одна за однією безслідно зникали родові маєтності, і лише барвисті полотна в князівській конторі нагадували про те, що вони колись справді існували. А ті, що залишились, скидались на зграйку ластівок восени, що посідали вряд на гілочках дерев перед тим, як відлетіти у вирій. Але їх ще безліч... Здається, вони сидітимуть тут вічно.

Проте, входячи до контори, князь завжди відчував глухе невдоволення. В центрі кімнати стояв величезний жовтий інкрустований чорним деревом секретер з незліченними шухлядами, шкатулами, тайниками та відкидними перегородками й полицями; на його кришці, схожій на кін, було прилаштовано всілякі хитромудрі механізми, секрету яких уже ніхто, крім хіба що злодіїв, не знав. Зараз на столі лежали купи паперів, і хоч передбачливий князь потурбувався про те, щоб більшість з них стосувалась лише тих мирних сфер, де панують вічні закони астрономії, решти було досить, щоб сповнити його серце відчаєм. Перед очима в нього раптом постав письмовий стіл в кабінеті короля Фердінанда, теж завалений всілякими справами, що потребували негайних резолюцій; так люди створюють собі ілюзію, що можуть затримати хід подій, які в цей час розвиваються незалежно від їхньої волі.

Дон Фабріціо раптом подумав про медичний препарат, недавно винайдений у Сполучених Штатах, який давав змогу безболісно переносити найсерйозніші операції і не втрачати самовладання в годину найтяжчих страждань. Цей вульґарний суроґат античного стоїцизму і християнської покірливости було названо морфієм.

Нещасному обмеженому королю морфій заміняла безглузда канцелярська писанина, так само як астрономія — рафінованому князю. Дон Фабріціо легко відігнав од себе думки про Раґаттісі, яке вже було втрачене, та Арджівокале, якому теж загрожував продаж, і весь поринув у читання останнього номера «*Journal des Savants*». «*Les derniéres observations de l'Observatoire de Greenwich présentent un intérêt tout particulier . . .*»

Проте невдовзі йому довелося спуститися з улюблених захмарних висот. До кабінету ввійшов економ дон Чіччо Феррара. Це був плюгавенький, смирний на перший погляд чоловічок, з тхориною, пожадливою душею ліберала. Цього ранку він виглядав бадьоріше, ніж звичайно; видно, ті новини, що так збентежили отця Пірроне, вплинули на нього, як бальзам.

— Сумні часи настали, ваша вельможність, — зауважив він після звичного привітання. — Назрівають великі неприємности, але незабаром, після кількох днів безладдя та сотні пострілів, все піде якнайкраще. Нова славна доба почнеться на нашій Сіцілії. Можна було б навіть радіти, коли б не знаття, що стільки чудових хлопців накладуть головою.

Замість відповіді князь щось мугикнув собі під ніс.

— Дон Чіччо, — мовив він за якусь хвилину, — слід було б навести якийсь лад у зборі чиншу в Кверчеті. Вже два роки звідти не надходить жодного шеляга.

— Усі підрахунки готові, ваша вельможність. — Це була його улюблена фраза. — Треба лише написати дону Анжельо Мацца та надіслати збирачів. Я сьогодні ж подам вам листа на підпис.

З цими словами економ пішов гортати товстелезні реєстри, в яких із запізненням на два роки регулярно записувались дрібним каліграфічним почерком усі рахунки дому Саліна. Залишившись на самоті, дон Фабріціо знову спробував поринути в зоряні туманності, але зосередитись вже не міг. Він відчував глибоке роздратування не так од самих подій, як од безмежної дурости дона Чіччо, в якому він бачив представника майбутньої правлячої кляси.

«Те, що каже цей добродій, зовсім протилежне істині. Він оплакує славних хлопців, які накладуть головою, а таких буде дуже мало. Наскільки я розумію характер подій, що назрівають, жертв буде не більше, ніж потрібно для того, щоб у Неаполі чи Туріні, байдуже де саме, можна було б скласти повідомлення про перемогу. Він патякає про «нову, славну добу на нашій Сіцілії», але це нам обіцяли всі, хто висаджувався на острів з часів Нікія. Ми споконвіку чекаємо цієї «славної доби». І з якої рації вона повинна настати? Що, власне, має відбутись? Гм... Переговори під іграшкову тріскотню пострілів, а потім *plus ça changera, plus ça sera la même chose*».

Дону Фабріціо знову пригадались двозначні слова Танкреда, і тепер він зрозумів, що саме мав на увазі небіж. Заспокоєний, князь перестав гортати журнал і окинув мрійним поглядом схили гори Пеллеґріно, обпалені сонцем, пориті ярами, безрадісні, як сама убогість.

Трохи згодом до контори ввійшов Руссо, якого князь завжди вважав найоригінальнішим з усіх своїх підлеглих. Акуратний, навіть елеґантний у своїй вельветовій мисливській куртці, з пожадливими очима під високим холодним чолом, він ідеально втілював у собі риси висхідної кляси. Руссо майже відкрито обкрадав князя, неначе мав на це незаперечне право, і в той же час вдавав із себе щиро відданого та шанобливого підданця.

— Уявляю собі, як засмутив вашу вельможність від'їзд синьйора Танкреда. Але я певен, що він скоро повернеться, і все буде гаразд.

В котрий уже раз князь опинявся перед незбагненною загадкою: на цьому оповитому таємницею острові, де так старанно зачиняються всі двері, де селяни вдають, що не знають дороги, яка веде до їхнього села, хоч вона лежить зовсім поруч, за два кроки, на цьому острові, всупереч показній таємничості, ніщо не може зберігатися в секреті.

Дон Фабріціо жестом запросив Руссо сісти і пильно глянув йому в очі.

— Давай, П'єтро, поговоримо про все відверто. Ти теж причетний до цієї історії?

— Аніскілечки! — вигукнув той.

Адже в нього на шиї сім'я, а так ризикувати можуть лише молодики, як от синьйор Танкред.

— Невже ви гадаєте, що я здатний щось приховувати від вашої вельможности... Ви ж як батько для мене!

А три місяці тому він сховав у своїй коморі триста кошиків лимонів із князівського саду і знав, що це було відомо князеві.

— Але мушу признатися, що серцем я з ними, з цими відважними хлопцями.

Дон Фабріціо підвівся і впустив Бендіко, від енергійного натиску якого здригались двері. Потім знову сів.

— Зрозумійте, ваша вельможність, так більше не можна — нескінченні обшуки, допити, бюрократична тяганина з будь-якого приводу, на кожному кроці шпиги... Чесні люди вже не можуть займатися своїми справами. А за нової влади у нас буде свобода, права, впевненість у завтрашньому дні, можливість вільно торгувати... Та й податки стануть меншими... Всім буде краще, крім хіба що церковників. Господь Бог дбає про маленьких людей, таких як я, а не про них.

Князь посміхнувся. Йому було також відомо, що саме Руссо збирався через підставну особу купити його Арджівокале.

— Звичайно, будуть і сутички, і безладдя, але вілла Саліна стоятиме, мов фортеця. Адже ваша вельможність для нас як батько, а в мене є чимало друзів. Якщо п'ємонтці і прийдуть сюди, то лише з капелюхами в руках, щоб привітати вашу вельможність. Щоб там не було, а дядькові та опікунові Танкреда боятися нічого!

Князь відчував себе приниженим: ці шахраї вже готові взяти його під своє заступництво і то лиш завдяки тому, що жовторотий Танкред доводиться йому небожем. «Якщо це й далі так триватиме, то за тиждень я змушений буду просити захисту в Бендіко!» Він з такою силою крутнув своїми залізними пальцями вухо собаки, що той аж заскиглив від болю.

— Вірте мені, ваша вельможність, усе це на краще. На поверхню випливуть розумні та чесні люди. А все інше залишиться, як і до цього.

Ці слова трохи заспокоїли князя... «Вся суть цієї катавасії полягає в тому, що дрібні провінціяльні ліберали, такі ось як цей Руссо, вирішили усунути перешкоди до власного збагачення. Що ж, ластівки відлітатимуть трохи швидше, ніж досі, та й годі. Але ж їх ще стільки в гнізді!»

— Хтозна, може, ти й маєш рацію.

Зараз князь уже міг з'ясувати собі справжній сенс і загадкових слів Танкреда, і промовистого патякання Феррара, і нещирої, але багатозначної балаканини Руссо. Від колишнього занепокоєння не залишилось і сліду. Можливо, станеться чимало всіляких подій, але це будуть лише незначні епізоди галасливої романтичної комедії, для успіху якої доведеться окропити кількома краплинами крови блазенське вбрання її героїв. У цій країні компромісів марно було б сподіватися французької несамовитости; а втім, хіба ж відбулося щось серйозне в самій Франції у червні сорок восьмого року? Лише завдяки природженій чемності князь стримався, щоб не сказати: «Я все чудово зрозумів, ви не збираєтесь винищувати нас, ваших батьків, ви лише хочете тихо, делікатно зайняти наше місце. Навіть соро-

мливо тицнете нам кілька тисяч дукатів відступного. Хіба ж не так? Твій побіг, шановний Руссо, щиро вважатиме себе бароном, а ти сам зможеш називатись потомком великого князя Московського, хоч із твого іменія видно, що ти син рудого волоцюги. А дочку зможеш віддати за когось із нас, можливо, навіть за Танкреда, не зважаючи на його аристократичні білі руки та сині очі. Адже вона гарна, і варто їй лише привчитись частіше митися... Певна річ, все залишиться, як і до цього, хіба що ми непомітно поміняємось місцями. Мої золоті ключі камергера, моя темно-червона стрічка ордена святого Дженнаро мирно лежатимуть у шухляді, поки котрийсь із синів Паоло не виставить їх напоказ під скляним ковпаком, але Саліни залишаться Салінами. Можливо, як компенсацію, їм нададуть місце в сенаті, або повісять на шию ордени святого Мавріція. Таких брязкалець нікому не шкода».

Він підвівся.

— Побалакай з друзями, П'єтро. У віллі багато дівчат. Не треба їх даремно лякати.

— Про це мої друзі вже знають, ваша вельможність. Не турбуйтесь, у віллі Саліна дівчата можуть почувати себе безпечніше, ніж у манастирі.

Його обличчя раптом осяяла поблажливоіронічна посмішка.

Дон Фабріціо вийшов, за ним побіг Бендіко. Князь хотів був підпнятись до отця Пірроне, але благальний погляд собаки примусив його зійти у сад. Бендіко, видно, ніяк не міг забути вчорашніх розваг і сьогодні хотів знову погратися на клюмбах. Сад був сповнений свіжих ранкових пахощів, гостріших, ніж минулого вечора; золотистий цвіт жовтої акації немов розчинився в сонячному сяйві і вже не дратував очей.

«А що станеться з монархами? З нашими монархами? І чи довго залишатиметься на престолі законна династія?»

Кілька хвилин ця думка настирливо крутилася в голові у князя, і він раптом забув про свої недавні суперечки з Мальвіка. Усі ці жалюгідні Фердінанди та Франціски почали здаватися йому старшими братами, лагідними, вірними, надійними й справедливими, справжніми королями. Але на поміч князю одразу ж наспіло військо душевного спокою, озброєне артилерією історичних аналогій. «А Франція? Адже Наполеон III теж не законний король, а узурпатор. Та хіба ж не щасливі французи, що ними править цей просвічений імператор, який, безперечно, приведе свою країну до ще більшої слави й могутности? Одначе навіщо шукати прикладів так далеко: хіба ж усе було гаразд з правами на престол у Карла III? Адже битва при Бітонто мало чим відрізняється від тих, що незабаром можуть статися під Візаквіно, Корлеоне, чи в будь-якому іншому місці, де п'ємонтці заманять наших у пастку? Після таких битв усе залишається по-старому, незалежно від того, хто переміг... До речі, Юпітер також не був законним володарем Олімпу».

Згадка про державний переворот Юпітера, що скинув з трону Сатурна, перенесла думки князя до його любимих зірок.

Залишивши пустотливого Бендіко в саду, дон Фабріціо піднявся по сходах, пройшов сальони, в яких його дочки балакали із своїми палермськими подругами (при наближенні князя дівчата підвелися, сповнюючи кімнати шелестом шовку), потім довгими, вузенькими сходами дістався до великої залитої голубуватим світлом обсерваторії. Отець Пірроне вже, мабуть, устиг помолитися й випити чашку міцної кави з улюбленими монреальськими бісквітами і вже сидів весь поринувши в альґебраїчні формули. Обидва телескопи і три далекоглядні труби, осліплені сонцем, зараз мирно спали.

Побачивши князя, священик відірвався од своїх обчислень і нараз пригадав, у якому жалюгідному становищі опинивсь минулого вечора. Він підвівся, шанобливо привітався з доном Фабріціо, але не міг стриматись, щоб не запитати:

— Ваша вельможність прийшли сповідатися?

Князь, у якого сон та недавні розмови розвіяли згадки про нічну пригоду, здивувався:

— Сповідатись? Але ж сьогодні не субота!

Та за мить він усе пригадав і посміхнувся:

— Далебі панотче, це ні до чого. Ви вже й так усе знаєте.

Ця спроба князя зробити з нього співучасника своїх пригод роздратувала єзуїта.

— Ваша вельможність, сенс сповіді полягає не в переказі фактів, а в каятті. Доти, поки ви не покаялись і не визнали своєї провини, на вашій душі лежить смертний гріх, знаю я про ваші вчинки чи ні.

Здувши пушинку, яку помітив на рукаві, він знову поринув у абстрактні обчислення.

Але князь відчував такий глибокий душевний спокій після своїх політичних відкрить, що лише посміхнувся у відповідь на те, що іншим разом назвав би нахабством. Він відчинив одну із стулок башточки.

Перед ним в усій своїй красі відкривався неозорий краєвид. В сліпучому сонячному сяйві усе навкруги немов утратило свою вагомість: море на обрії видавалось прозорою світло-блакитною плямою, гори, що вночі виглядали такими неспокійними і грізними, неначе перетворилися на клуби пари, що ось-ось мала розсіятись в повітрі, а дике Палермо так слухняно принишкло навколо манастирів, немов отара овець біля своїх пастухів. Навіть іноземні кораблі на рейді, що прибули на випадок заворушень, не наводили на думку про небезпеку серед цього величного спокою. Сонце, яке ще не високо підбилося на небі, було єдиним володарем Сіцілії: жорстоке й невблаганне, запаморочливе, мов наркотик, воно пригнічувало людську волю і тримало все живе в стані рабської покори.

«Потрібен буде не один Віктор-Еммануїл, аби знешкодити цей магічний дурман, що ллється на нас з неба».

Отець Пірроне підвівся, поправив пояс і, підійшовши до князя, простяг руку.

— Ваша вельможність, я був надто зухвалий. Не позбавляйте мене своєї прихильности, але благаю вас — висповідайтесь.

Кригу було пробито. Князь виклав отцеві Пірроне свої політичні передбачення, але єзуїт, далекий від того, щоб поділяти його спокій, знову став уїдливим:

— Відверто кажучи, ви, аристократи, вступаєте в змову з лібералами, та що я кажу, — з самими франкмасонами, за наш рахунок, за рахунок церкви. Адже ясно, що наші багатства, ті багатства, які є власністю бідних, будуть захоплені і поділені між найбезсоромнішими верховодами. А після цього, хто рятуватиме від голоду тих нещасних, яких зараз годує і опікує церква?

Князь мовчав.

— А знаєте, як вони втихомирюватимуть цю збаламучену, охоплену відчаєм юрму? Не знаєте? Ну то я скажу вам, ваша вельможність! Їй кинуть спочатку один шматок, потім другий, а далі всі ваші землі. І Всевишній таким чином встановить своє правосуддя, хоч і за допомогою масонів. Господь Бог може зцілити сліпих тілесно, але хто допоможе сліпим душевно?

Бідолашний отець Пірроне аж спітнів: щирий жах від думки про неминуче пограбування церковної власности поєднувався в ньому з докорами сумління, що він дозволив собі так забутися; нарешті, він боявся образити князя, бурхливі спалахи гніву та байдужу добрість якого чудово знав. Тому він вирішив, поки не пізно, прикусити язика. Князь мовчки протирав лінзи далекоглядної труби і, здавалось, не чув гірких докорів єзуїта, весь поглинутий цим копітким заняттям. По якомусь часі підвівся, ретельно витер руки ганчіркою й уважно оглянув кожен ніготь, щоб під жодним з них була не залишилось бруду. А внизу, навколо вілли, панувала глибока, дзвінка, аристократична тиша, яку не порушував, а, навпаки, підсилював віддалений гавкіт Бендіко та глухе ритмічне стукотіння ножа на кухні, де готувався сніданок. Все живе немов заціпеніло, паралізоване, приборкане, засліплене палючим південним сонцем. Князь підійшов до столу, сів біля отця Пірроне і, взявши гостро заточеного олівця, якого кинув розгніваний єзуїт, почав малювати бурбонські лілії. Його серйозне обличчя мало такий незворушно спокійний вираз, що священик поволі забув про своє занепокоєння.

— Ми не сліпі, любий панотче, ми звичайні люди. Навколо нас усе змінюється, і тому ми намагаємось пристосуватись до нової дійсности, як водорості до руху хвиль. Нашій святій церкві було недвозначно обіцяно безсмертя, а нам як соціяльній клясі — ні. Коли б якийсь паліятив дозволив нам проіснувати ще сто років, то для нас це було б рівнозначно вічності. Ми, в крайньому разі, можемо ще турбуватись про наших синів та внуків, але за межами того, що ми пестимо своїми руками, в нас немає жодних обов'язків. Мене особливо ані-

трохи не турбує доля моїх нащадків, які житимуть в тисяча дев'ятсот шістдесятому році. А церква, навпаки, повинна турбуватись про те, що буде за сто років, бо їй судилося вижити, не гребуючи, коли припече, ніякими засобами. Якби зараз чи в майбутньому їй довелося рятуватись ціною нашої загибелі, думаєте, вона відмовилася б од цього? Звичайно, ні — і мала б рацію.

Після своєї пристрасної промови отець Пірроне так боявся князевого гніву, що, вислухавши його тираду, аніскільки не образився. Правда, вираз «коли припече» у поєднанні з церквою, був неприпустимий, але як сповідник він уже давно звик пропускати повз вуха подібні прояви нещадного князівського скепсису. Проте, йому не хотілося, щоб останнє слово залишалось за співрозмовником.

— В суботу вашій вельможності доведеться спокутувати не тільки вчорашні гріхові вчинки, але й сьогоднішні гріхові помисли. Пам'ятайте про це!

Утихомирившись, вони почали обговорювати повідомлення, яке незабаром треба було відіслати до однієї іноземної обсерваторії. Немов керовані їхніми розрахунками, небесні світила, невидимі у цю пору, невпинно борознили етер по своїх незмінних траєкторіях. Пунктуальні комети в точно визначений час з'являлись на побачення до тих, хто стежив за ними, і їхня поява не провіщала нової катастрофи, як гадала Стелла, а навпаки, була тріюмфом людського розуму, який, здавалось, вказував їм вірний шлях у бездонних глибинах всесвіту. «Чи варто непокоїтись через те, що десь внизу ллється кров людей, котрі вбивають одне одного, звірят, що потрапили до собачої пащі, ягнят, яких патрає на кухні поварський ніж? В обсерваторії вся ця земна суєта зливається в єдиній гармонії з безконечністю. Що може зрівнятися з радістю розумового життя в оці врочисті і величні, як сама смерть, хвилини?»

Так думав князь, забувши і про свої постійні примхи, і про вчорашні плотські втіхи. Ці короткі хвилини духовно очистили князя і наблизили його до вічности більше, ніж будь-яке благословіння отця Пірроне. Цього ранку цілих півгодини божества на фресках стелі й мавпи по обоях сальону знову змушені були мовчати. Але ніхто в сальоні цього не помітив.

Коли дзвінок почав скликати всіх до столу, князь і отець Пірроне були вже цілком заспокоєні, бо, з'ясувавши для себе сенс політичних подій, обидва немов піднеслися над ними.

Атмосфера незвичайного спокою поширилася по всій віллі, і сніданок минув прекрасно, хоч і не без інцидентів. Усі вже сиділи за столом, як раптом у двадцятирічної княжни Кароліни одірвалася погано прикріплена букля і впала на тарілку. Будь-якого іншого дня ця пригода могла б зіпсувати всім настрій, але зараз вона викликала лише загальний добродушний сміх. Коли Франческо-Паоло, який сидів поруч, підняв буклю і приколов її до свого коміра, звідки вона

звисала, мов чернецька відлога, навіть сам князь не міг стримати посмішки.

Ні для кого вже не було таємницею. куди і чого поїхав Танкред, і всі, за винятком мовчазного Паоло, збуджено обговорювали цю подію. Доля Танкреда нікого особливо не турбувала, крім князя, котрий і досі відчував у глибині душі якусь невиразну тривогу, та Кончетти, на біле прекрасне чоло якої немов упала тінь. «Дівчинка, мабуть, закохана в цього пройду. Це була б чудова пара. Але боюсь, що Танкред націляється вище, тобто нижче». Цього дня, заспокоєний ранковими роздумами, князь вперше за останній місяць знову став добрий та лагідний. Щоб утішити дочку, він почав говорити про неефективність зброї королівської армії і пояснив, що брак ґвинтової нарізки в рушницях не дозволяє надати кулі достатньої пробивної сили. Мало хто зрозумів ці надто вчені технічні пояснення, але всі, навіть Кончетта, відчули себе спокійніше: війна, цей жахливий і огидний хаос, на їхніх очах була зведена до найпростіших геометричних ліній.

На десерт подали улюблене князеве желе з ромом, яке зранку замовила вдячна за чоловікову ласку княгиня. Желе було приготовлене у формі фортеці, з гладенькими, слизькими мурами, оточеної з усіх боків бастіонами та ескарпами, на яких стояло червоно-зелене військо вишень та фісташок. Проте стіни фортеці були прозорі і напрочуд м'які — ложка проходила в них надзвичайно легко. Коли, обійшовши весь стіл, блюдо опинилося, нарешті, перед шістнадцятирічним Франческо-Паольо, на ньому залишались самі тільки руїни. Звеселений ромом та смачними ягодами, князь з посмішкою стежив, як під дружним натиском ложок рушилася ця могутня споруда. Потім підняв склянку з недопитою марсалою, обвів поглядом усю родину і, зупинивши його на засмученій синьоокій Кончетті, промовив:

— За здоров'я нашого Танкреда, — і за одним духом вихилив склянку.

Вензель «*FD*», який раніше чітко вирізнявся на тлі золотого вина, раптом наче зник.

Контора, до якої дон Фабріціо зійшов після сніданку, була тьмяно освітлена скісним промінням сонця, і великі картини, огорнені тінями, вже не викликали у нього сумних згадок.

— Благослови вас, Боже, ваша вельможність, — прошепотіли Пасторелльо та Льо Ніґро — орендарі з Раґаттісі, що принесли чинш.

Вони стояли, тримаючи в руках капелюхи, і на їхніх ретельно виголених, обпалених сонцем обличчях застиг хитрий і водночас придуркуватий вираз. Від них тхнуло кошарою. Князь трохи порозмовляв з ними каліченою мовою, аж надто схожою на народну говірку: поцікавився, як ся мають їхні родини, який приплід дає худоба, чого можна сподіватися від нового врожаю, і, нарешті, запитав:

— Ви щось принесли?

Обоє дружно закивали головами, примовляючи, що все складено в сусідній кімнаті. Князеві раптом стало трохи не по собі: ця розмова нагадала йому про авдієнції у короля Фердінанда.

— Зачекайте кілька хвилин — Феррара випише вам квитанції.

Князь дав кожному по парі дукатів, хоч те, що вони принесли, не коштувало таких грошей.

— Випийте по склянці за моє здоров'я.

Потім пішов оглядати чинш. На підлозі посеред кімнати лежали чотири десятикілограмові кулі молодого сиру, який завжди викликав огиду у князя, а поруч були звалені на купу шестеро молочних ягнят: під їхніми патетично відкинутими головами чорніли великі порізи, крізь які кілька годин тому вийшло життя. Животи в них були вже розпороті, і звідти виглядали синюваті нутрощі. «Хай прийме Господь його душу», — промовив князь сам до себе, згадавши нещасного солдата. Чотири пари зв'язаних курей, сполоханих інквізиторською мордою Бендіко, відчайдушно били крилами об підлогу. «Ще один приклад безпідставного страху: для них собака не становить жодної небезпеки, він навіть не наважиться торкнутися їх, бо не любить сирого м'яса».

Проте це видовище викликало в ньому відразу.

— Пасторелльо, віднеси цих курей до птичні, в конторі вони зайві. Наступного разу ягнят неси просто на кухню: тут не треба бруднити. А ти, Льо Ніґро, піди скажи Сальваторе, щоб негайно прибрав і виніс цей сир. Відчини вікно, хай трохи провітриться.

За хвилину до контори зайшов Феррара і виписав квитанції.

Коли князь знову піднявся до кабінету, де мав звичку відпочивати після сніданку, то побачив там свого сина Паольо, який чекав на нього. Хлопець набрався хоробрости і вирішив поговорити з батьком. Худий, низенький, смаглявий, він виглядав старішим, ніж дон Фабріціо.

— Я хотів спитати тебе, тату, як нам поводитись із Танкредом, коли ми зустрінемось?

Князь умить збагнув, куди гне Паольо, і скипів гнівом.

— Що ти маєш на увазі? Що сталося?

— Невже ти схвалюєш його вчинок, тату? Адже він злигався з шахраями, які хочуть перевернути всю Сіцілію догори коренем. Хіба ж так повинен поводитись за цих умов справжній дворянин?

Князь відчув у цьому запитанні і глибоку заздрість, і ледь прихований ненависть ханжі до людини без забобонів, придурка до розумного, що ховались під машкарою політичних розходжень. Це його так обурило, що він навіть не запропонував синові сісти.

Краще вже робити дурниці, аніж цілими днями стовбичити в стайні, заглядаючи коням під хвіст. Зараз Танкред дорожчий мені, ніж раніше. І, до речі, те, що він робить, зовсім не дурниці. Якщо ти зможеш коли-небудь написати на своїх візитних картках титул гер-

звисала, мов чернецька відлога, навіть сам князь не міг стримати посмішки.

Ні для кого вже не було таємницею. куди і чого поїхав Танкред, і всі, за винятком мовчазного Паоло, збуджено обговорювали цю подію. Доля Танкреда нікого особливо не турбувала, крім князя, котрий і досі відчував у глибині душі якусь невиразну тривогу, та Кончетти, на біле прекрасне чоло якої немов упала тінь. «Дівчинка, мабуть, закохана в цього пройду. Це була б чудова пара. Але боюсь, що Танкред націляється вище, тобто нижче». Цього дня, заспокоєний ранковими роздумами, князь вперше за останній місяць знову став добрий та лагідний. Щоб утішити дочку, він почав говорити про неефективність зброї королівської армії і пояснив, що брак ґвинтової нарізки в рушницях не дозволяє надати кулі достатньої пробивної сили. Мало хто зрозумів ці надто вчені технічні пояснення, але всі, навіть Кончетта, відчули себе спокійніше: війна, цей жахливий і огидний хаос, на їхніх очах була зведена до найпростіших геометричних ліній.

На десерт подали улюблене князеве желе з ромом, яке зранку замовила вдячна за чоловікову ласку княгиня. Желе було приготовлене у формі фортеці, з гладенькими, слизькими мурами, оточеної з усіх боків бастіонами та ескарпами, на яких стояло червоно-зелене військо вишень та фісташок. Проте стіни фортеці були прозорі і напрочуд м'які — ложка проходила в них надзвичайно легко. Коли, обійшовши весь стіл, блюдо опинилося, нарешті, перед шістнадцятирічним Франческо-Паольо, на ньому залишались самі тільки руїни. Звеселений ромом та смачними ягодами, князь з посмішкою стежив, як під дружним натиском ложок рушилася ця могутня споруда. Потім підняв склянку з недопитою марсалою, обвів поглядом усю родину і, зупинивши його на засмученій синьоокій Кончетті, промовив:

— За здоров'я нашого Танкреда, — і за одним духом вихилив склянку.

Вензель «*FD*», який раніше чітко вирізнявся на тлі золотого вина, раптом наче зник.

Контора, до якої дон Фабріціо зійшов після сніданку, була тьмяно освітлена скісним промінням сонця, і великі картини, огорнені тінями, вже не викликали у нього сумних згадок.

— Благослови вас, Боже, ваша вельможність, — прошепотіли Пасторелльо та Льо Ніґро — орендарі з Раґаттісі, що принесли чинш.

Вони стояли, тримаючи в руках капелюхи, і на їхніх ретельно виголених, обпалених сонцем обличчях застиг хитрий і водночас придуркуватий вираз. Від них тхнуло кошарою. Князь трохи порозмовляв з ними каліченою мовою, аж надто схожою на народну говірку: поцікавився, як ся мають їхні родини, який приплід дає худоба, чого можна сподіватися від нового врожаю, і, нарешті, запитав:

— Ви щось принесли?

Обоє дружно закивали головами, примовляючи, що все складено в сусідній кімнаті. Князеві раптом стало трохи не по собі: ця розмова нагадала йому про авдієнції у короля Фердінанда.

— Зачекайте кілька хвилин — Феррара випише вам квитанції.

Князь дав кожному по парі дукатів, хоч те, що вони принесли, не коштувало таких грошей.

— Випийте по склянці за моє здоров'я.

Потім пішов оглядати чинш. На підлозі посеред кімнати лежали чотири десятикілограмові кулі молодого сиру, який завжди викликав огиду у князя, а поруч були звалені на купу шестеро молочних ягнят: під їхніми патетично відкинутими головами чорніли великі порізи, крізь які кілька годин тому вийшло життя. Животи в них були вже розпороті, і звідти виглядали синюваті нутрощі. «Хай прийме Господь його душу», — промовив князь сам до себе, згадавши нещасного солдата. Чотири пари зв'язаних курей, сполоханих інквізиторською мордою Бендіко, відчайдушно били крилами об підлогу. «Ще один приклад безпідставного страху: для них собака не становить жодної небезпеки, він навіть не наважиться торкнутися їх, бо не любить сирого м'яса».

Проте це видовище викликало в ньому відразу.

— Пасторелльо, віднеси цих курей до птичні, в конторі вони зайві. Наступного разу ягнят неси просто на кухню: тут не треба бруднити. А ти, Льо Ніґро, піди скажи Сальваторе, щоб негайно прибрав і виніс цей сир. Відчини вікно, хай трохи провітриться.

За хвилину до контори зайшов Феррара і виписав квитанції.

Коли князь знову піднявся до кабінету, де мав звичку відпочивати після сніданку, то побачив там свого сина Паольо, який чекав на нього. Хлопець набрався хоробрости і вирішив поговорити з батьком. Худий, низенький, смаглявий, він виглядав старішим, ніж дон Фабріціо.

— Я хотів спитати тебе, тату, як нам поводитись із Танкредом, коли ми зустрінемось?

Князь умить збагнув, куди гне Паольо, і скипів гнівом.

— Що ти маєш на увазі? Що сталося?

— Невже ти схвалюєш його вчинок, тату? Адже він злигався з шахраями, які хочуть перевернути всю Сіцілію догори коренем. Хіба ж так повинен поводитись за цих умов справжній дворянин?

Князь відчув у цьому запитанні і глибоку заздрість, і ледь приховану ненависть ханжі до людини без забобонів, придурка до розумного, що ховались під машкарою політичних розходжень. Це його так обурило, що він навіть не запропонував синові сісти.

— Краще вже робити дурниці, аніж цілими днями стовбичити в стайні, заглядаючи коням під хвіст. Зараз Танкред дорожчий мені, ніж раніше. І, до речі, те, що він робить, зовсім не дурниці. Якщо ти зможеш коли-небудь написати на своїх візитних картках титул гер-

цога ді Кверчета і якщо після моєї смерти тобі дістанеться якийсь шеляг, то й тим і другим ти будеш зобов'язаний Танкреду і таким, як Танкред. Геть звідси, і щоб я більше від тебе про це й слова не чув! У цьому домі все буде так, як я звелю.

Потім він зм'як, і гнів змінився іронією.

— Іди собі, синку, я хочу спати. Поговори про політику з Гіскардо — адже ви чудово розумієте один одного.

І як тільки приголомшений Паольо причинив за собою двері, князь зняв сюртук та черевики, ліг на диван, який аж заскрипів під його вагою, і спокійно заснув.

Коли дон Фабріціо прокинувся, до кабінету увійшов слуга з листом та газетою на підносі — їх щойно надіслав князеві спеціяльним кур'єром Мальвіка. Солодко позіхаючи, князь розірвав коверт.

«Любий Фабріціо, — прочитав він, — я пишу цього листа в стані цілковитої розгубленості. Ти зрозумієш сам, у чому річ, коли прочитаєш газету. П'ємонтці висадились на острів. Ми загинули. Цього вечора я разом з усією родиною відпливаю звідси на англійському кораблі. Певний, що ти зробиш те саме; якщо хочеш, можу зарезервувати вам місця. Хай врятує Всевишній нашого улюбленого короля. Цілую, твій Чіччо».

Дон Фабріціо згорнув листа, поклав його в кишеню і голосно зареготав. Ну й Мальвіка! Він завжди був боягузом! Нічого не зрозумів і здуру накивав п'ятами. Навіть свій палац залишив без нагляду — коли повернеться, то застане його порожнім. «До речі, треба, щоб Паольо переїхав на якийсь час до Палермо. Зараз порожні будинки приречені до пограбування. Скажу йому про це під час обіду».

Князь розгорнув газету.

«Одинадцятого травня в районі Марсалі відбулася зухвала висадка озброєних бандитів. Як стало відомо пізніше, вся банда налічує коло восьмисот горлорізів на чолі з Ґарібальді. До останнього часу ці пірати старанно уникали будь-яких сутичок і, за нашими відомостями, посувалися в напрямку до Кастельветрано, загрожуючи мирним жителям, вдаючись до грабунків та спустошень...»

Ім'я Ґарібальді трохи збентежило князя. Цей бородатий авантюрист явний мадзініянець. Він може ускладнити становище. «Але якщо його послав до нас сам «чесний король», то виходить, він йому довіряє. Його триматимуть у шорах».

Заспокоєний дон Фабріціо встав, причесався і звелів слузі подати сюртук та черевики. Одягшись, він відімкнув шухляду письмового стола і сховав газету. До вечірньої молитви залишалось кілька хвилин, але в сальоні ще нікого не було. Він сів на диван і нудьгуючим поглядом окинув кімнату. Бородатий Вулкан на стелі раптом нагадав йому літографії з зображенням Ґарібальді, які він бачив колись у Туріні. Князь посміхнувся. «Його теж обдурюють».

Поступово сальон сповнювався шурхотом шовку і гомоном голосів. За дверима слуги намагались втримати Бендіко, який будь-що

хотів узяти участь в церемонії вечірньої молитви. Самотній сонячний промінь вихопив із сутінку міріяд золотих пилинок і освітив лукаві обличчя мавп.

Князь опустився на коліна.

«Salve Regina, mater misericordiae!»

З РОЗДІЛУ ТРЕТЬОГО

Коли рівно о пів на п'яту йому доповіли, що прибув дон Кальоджеро, якого він на цей час запросив, князь ще не скінчив туалету. Він звелів попросити синьйора мера ласкаво почекати кілька хвилин у кабінеті і спокійнісінько заходився намащувати волосся густим білуватим лосьйоном Аткінсона *«Lime Juice and Glycerine»*, що його одержував просто із Лондону і назва якого зазнала на Сіцілії такої ж етнографічної метаморфози, як і пісні — він став називатись *«Lemoliscio»*. Князь не захотів надягати чорний сюртук і звелів подати інший блідо-ліловий, оскільки цей колір більше пасував до такої на перший погляд радісної події. Він затримався ще на якусь мить перед дзеркалом, щоб вирвати пінцетом нахабну руду волосинку, якій пощастило уціліти під час квапливого гоління удосвіта. Потім звелів покликати отця Пірроне і, виходячи з кімнати, взяв зі столу останній випуск *«Blätter der Himmelsforschung»*. Тримаючи в руці згорнутий трубкою журнал, князь перехрестився (до речі, слід зазначити, що на Сіцілії цей побожний жест нерідко має зовсім не релігійне значення).

Проходячи через кімнати, що відділяли його опочивальню від кабінету, дон Фабріціо намагався уявити себе царственно величним ґепардом, готовим роздерти на шматки боязливого шакала. Але через мимовільні властиві для нього асоціяції ідей у його пам'яті раптом постала історична картина якогось французького художника: австрійські генерали та маршали, прикрашені китицями й орденами, проходять повз іронічно усміхненого Наполеона, перед яким вони щойно капітулювали; безперечно, вони теж елеґантні, але від цього не змінюється той факт, що їх переміг маленький чоловічок у сірій шинелі. Під впливом цих недоречник згадок про Ульм та Мантую наш ґепард увійшов до кабінету з палаючими від люті очима.

Там на нього вже, стоячи, чекав дон Кальоджеро, низенький, плюгавий, погано виголений, і коли б не спокійний погляд його розумних очей, то він справді скидався б на шакала. Дон Кальоджеро був позбавлений однієї якости, притаманної князеві: він не вмів одягатися відповідно до обставин і гадав, що виявив неабияку кмітливість, прийшовши в чорному. У нього був такий же траурний вигляд, як і в отця Пірроне; але в той час, як останній тихенько вмощувався в кутку з тим незворушно байдужим виглядом, який буває у священиків, котрі не хочуть втручатися в мирські діла, обличчя дона Кальоджеро

виражало таку нетерплячість, що на нього боляче було дивитися. Розмова почалася тією перестрілкою загальними фразами, яка передує великим словесним битвам. Проте дон Кальоджеро скоро не витримав і перейшов в атаку:

— Ваша вельможність, ви, здається, одержали добрі новини від Танкреда?

У ті часи мер маленького містечка мав можливість переглядати пошту, навіть не приховуючи цього, і цілком можливо, що Кальоджеро зацікавив незвичайний коверт. Від думки про це в серці князя раптом спалахнув гнів, але він вчасно стримався.

— Ні, дон Кальоджеро, ні. Мій небіж просто збожеволів ... від кохання до вашої дочки. Вчора я одержав від нього листа.

На обличчі Седара не здригнувся жодний м'яз. Та за мить губи його розтяглися в ледь помітній посмішці, і він почав пильно розглядати стрічку на своєму капелюсі. Отець Пірроне уважно дивився на стелю, немов боявся, що вона ось-ось упаде. Князь спохмурнів: ця стримана мовчанка означала, що, всупереч його марнолюбним сподіванням, новина не приголомшила гостя. Проте, помітивши, що дон Кальоджеро збирається щось сказати, він відчув, як у нього відлягло од серця.

— Я знав про це, ваша вельможність. Їх бачили, як вони цілувалися у вівторок двадцять п'ятого вересня, напередодні від'їзду дона Танкреда. Це було у вашому саду, біля фонтана. Зарості там не такі вже й густі, як декому здається. Я цілий місяць чекав певних пропозицій від вашого небожа і вже навіть збирався завітати до вас, аби довідатись, які в нього наміри.

Князеві здалося, що на нього напав рій роздратованих ос. Спочатку, — як це цілком природно для здорового ще мужчини, — він відчув спалах ревнощів: Танкред уже звідав смак цих вишневих губ, таких недосяжних для нього, Фабріціо Саліна. Але за мить його пойняло почуття гострого приниження: він опинився в становищі обвинуваченого саме тоді, коли вважав себе провісником добрих новин. До цього всього князь раптом відчув і глибоку досаду; так часто трапляється з тими, хто тривалий час тішив себе солодкими ілюзіями, гадаючи, що контролює хід подій, й раптом виявив, що найважливіші події відбуваються незалежно від нього.

— Не треба плутати ролей, дон Кальоджеро. Не забувайте, що це я вас покликав. Я хотів показати вам учорашнього листа від мого небожа, в якому він заявляє про свою пристрасть до вашої дочки, пристрасть ... — князь на мить замовк, щоб не збовкнути зайвого, але важко обдурити людину з таким гострим поглядом, як у мера, — шаленість якої видається мені надто несподіваною. В кінці він доручає мені просити у вас руки синьйорини Анжеліки.

Дон Кальоджеро був незворушний: отець Пірроне, який усе ще уважно розглядав стелю, став схожий на мудрого мусульманина

Поклавши руки на коліна, він зосереджено крутив великими пальцями. Мовчанка затягувалась, і князь врешті не витримав:

— А зараз, дон Кальоджеро, я хочу, щоб ви повідомили мене про свої наміри.

Мер, який не одривав погляду від оранжової торочки на бильцях князевого крісла, затулив на мить очі рукою, але одразу ж опустив її і глянув на дона Фабріціо. В його очах світилася здивована наївність, — цей миттєвий жест немов зовсім змінив їх вираз.

— Пробачте, князю. — З того, що мер не сказав «ваша вельможність», дон Фабріціо зрозумів, що все йде як слід. — Ця незвичайна новина зовсім приголомшила мене. Але, як цілком сучасний батько, я не зможу дати вам певної відповіді раніше, ніж запитаю цього ангела, що сповнює радістю нашу домівку. Це, звичайно, не означає, що я хоч на мить відмовляюсь од священних батьківських прав. Мені відомо, що діється в серці і в помислах Анжеліки, і я гадаю, що не помилюсь, коли скажу, що вона щиро поділяє ту прихильність, якою її вшанував дон Танкред.

Князь полегшено зідхнув — він уже проковтнув голову жаби, залишилось ще обгризти лапки, але це вже були дрібниці, найважче залишилось позаду. З почуття безмежної радости дон Фабріціо раптом відчув батьківську ніжність до Танкреда; він немов побачив перед собою його хитро примружені сині очі, які вдоволено поблискували, читаючи втішну відповідь, і уявив, чи точніше, пригадав перші місяці свого подружнього життя, коли шаленство та несподіванки кохання опікаються цілим сонмом доброзичливих, але примхливих ангелів. Він з радістю подумав, що відтепер його любий Танкред повік не знатиме турбот, що його таланти, мов ті птахи, незабаром здіймуться угору, бо бідність більше не приборкуватиме їм крила.

Він підвівся, ступив крок до дона Кальоджеро, приголомшеного від подиву, підняв його з крісла і притиснув до грудей; короткі ноги мера одірвались від підлоги. В глушині сіцілійської провінції, посеред аристократичної вітальні, раптом виникла картина, що нагадувала японську ґравюру — волохатий джміль припав до пелюстків величезного фіолетового ірису. Коли дон Кальоджеро знову торкнувся ногами підлоги, князь, дивлячись на нього, подумав: «Це нікуди не годиться. Йому неодмінно треба дати пару англійських бритв».

Отець Пірроне на мить перестав вертіти пальцями, підвівся і потиснув князеві руку.

— Ваша вельможність, я молитимусь Богові, щоб Він благословив цей шлюб; ваша радість стала моєю.

Єзуїт мовчки простяг кінчики пальців донові Кальоджеро і, підійшовши до стіни, постукав по барометру, стрілка якого передвіщала негоду. Потім він знову сів і розгорнув молитовник.

— Дон Кальоджеро, — мовив князь, — кохання цих двох молодих людей — основа всього їхнього життя, єдиний фундамент, на якому вони можуть будувати своє майбутнє щастя. Зараз, крім кохання,

їх ніщо не цікавить. Але ми як літні й досвідчені люди повинні подбати й про все інше. Сподіваюсь, ви й без моїх нагадувань знаєте славетну історію роду Фальконері. Його засновники прийшли на Сіцілію з Карлом Анжуйським, Фальконері процвітали за Араґонів, за еспанців та, з вашого дозволу, за Бурбонів, і я певен, що слава їх не померкне за нової континентальної династії, хай благословить її Бог!

Важко було вгадати, коли князь іронізував, а коли говорив серйозно.

— Вони були перами королівства, еспанськими ґрандами, лицарями ордену Сант'яго, і коли їм здумалось стати лицарями Мальтійського ордену, то досить було лише ворухнути мізинцем: вулиця Кондотті в ту ж мить без зайвих розмов видала їм грамоти. А принаймні, до сьогоднішнього дня вони були чогось варті.

Ці подробиці не справили ніякого враження на дона Кальоджеро, який зовсім не мав уяви про те, кого приймали до лицарських орденів.

— Я певен, що ваша дочка з її рідкісною вродою стане новою окрасою древнього роду Фальконері і що своєю доброчесністю вона зрівняється із тими святими княгинями, остання з яких, моя покійна сестра, поблагословить з неба наших молодят.

Дон Фабріціо раптом зворушила згадка про сестру Джулію і її змарноване життя, яке вона принесла в жертву своєму безпутному чоловікові.

— Що ж до мого небожа, то ви його знаєте, а якщо не знаєте, то я ладен поручитися за нього. Це сама доброта, правду я кажу, пан-отче?

Добрий єзуїт, якого це несподіване запитання змусило одірватися від молитовника, раптом опинився перед новою дилемою. Він був сповідником Танкреда і знав чимало його гріхів, звичайно, не таких уже й великих, але все-таки здатних кинути тінь на його рідкісну доброчесність. До того ж вони давали всі підстави ґарантувати довічну подружню невірність цього майбутнього сім'янина. Звичайно, єзуїт не міг про це навіть словом прохопитися, щоб не порушити таємниці сповіді та норм світської тактовности. Він щиро любив Танкреда, і хоча в душі не схвалював його шлюбу з Анжелікою, однак нізащо не наважився б сказати таке, що могло б перешкодити йому. Він вдався за порятунком до обережности, яка з усіх головних доброчесностей найбільш податлива та надійна.

— Запас доброти у нашого Танкреда справді невичерпний, дон Кальоджеро. При підтримці небесної краси та земної доброчесности синьйорини Анжеліки він, безперечно, стане хорошим чоловіком і християнином.

Це досить сміливе, хоч і мудро обумовлене пророцтво не викликало жодних заперечень.

— Отже, дон Кальоджеро, — провадив князь, догризаючи жаб'ячі хрящі, — вам навряд чи треба нагадувати про древність роду Фаль-

конері і, на жаль, також навряд чи треба говорити про те, що вам добре відомо: матеріяльне становище мого небожа не відповідає величі його імени. Мій свояк Фердінандо не був, так би мовити, передбачливим батьком. Його надмірне захоплення світським укладом життя, а також нечесність економів згубно відбилася на тій спадщині, яку він залишив моєму любому небожу та вихованцю. Його великі маєтки навколо Маццара, його фісташкові сади в Равануз і, шовковичні плянтації в Олівері, палац в Палермо — усе це, як ви знаєте, дон Кальоджеро, пішло за водою.

Дон Кальоджеро знав це чудово; в Сіцілії ніколи не бачили більшого перельоту ластівок; згадка про це й досі викликала жах, — але не обережність — у всієї сіцілійської знаті і була джерелом душевної втіхи для багатьох седара.

— За час опікунства мені пощастило врятувати від кредиторів лише одну віллу, ту, що по сусідству з моєю, та й то ціною судової тяганини та особистих витрат, на які, до речі, я з радістю пішов у пам'ять моєї сестри, царство їй небесне, і тому, що завжди любив цього славного хлопчика. Це прекрасна вілла: сходи в ній будував Марвулія, сальони розмальовував сам Серенаріо. Але зараз навіть ті кімнати, які збереглися найкраще, не придатні для того, щоб тримати в них кіз.

Решткн жаби були значно огидніші, ніж князь передбачав, однак і їх довелося проковтнути.

— Але, дон Кальоджеро, внаслідок усіх цих турбот, усіх переживань ми маємо Танкреда, і, вірте мені, півдюжини пущених за вітром маєтків — невелика ціна за такого обдарованого, вихованого і чарівного хлопця. На Сіцілії, як вам відомо, ніщо не дається задарма. Це такий же закон природи, як і ті, за якими відбуваються землетруси та посухи.

Дон Фабріціо замовк: до кабінету увійшов лакей, тримаючи на підносі дві запалені лямпи. Поки їх ставили на місце, в кімнаті панувала меланхолійна, сповнена щирої інтимности тиша, яка для князя була приємніша за будь-які промови.

— Танкред незвичайний хлопець, дон Кальоджеро, він не тільки добре вихований та елеґантний. Хоч його і мало чого вчили, проте він знає усе, що повинен знати: людей, життя, колір часу. Він честолюбний, і це добре — він далеко піде. Ваша дочка Анжеліка не жалкуватиме, якщо згодиться йти в житті поруч нього. І, до речі, хоча Танкред іноді може будь-кого роздратувати, але з ним ніколи не нудно. А це багато важить.

Було б перебільшенням казати, що мер оцінив усі світські тонкощі, якими були сповнені останні князеві слова, але загалом вони лише підтвердили його власну думку щодо Танкреда: кмітливого і винахідливого юнака, а саме такого дон Кальоджеро хотів би мати зятя. Седара почував себе рівнею з ким завгодно, його навіть драту-

вало те, що його дочка не могла приховати свого захоплення цим красунем.

— Князю, усе це я знаю, як і багато іншого. Матеріяльне становище Танкреда мене не цікавить. — Потім наступив на себе сантиментальність: — Перед коханням, ваша вельможність, ми всі безсилі.

« Можливо, ти й маєш рацію, — подумав князь. — Все залежить від того, що розуміти під словом кохання».

— Але я теж людина світська, ваша вельможність, і теж гратиму з відкритими картами. Мені немає потреби говорити про посаг Анжеліки — вона кров мого серця, радість мого життя: я залишу їй усе, що маю, бо все, що належить мені, належить їй. Проте справедливість вимагає, щоб молодята заздалегідь знали, на що вони можуть сподіватись. Одразу ж після заручин, ваша вельможність, я подарую дочці шістсот сорок чотири сальми першоклясної орної землі в Сеттесолі, тобто тисячу десять гектарів, як кажуть зараз, а також вісімдесят сальм виноградних та оливкових плянтацій у Джібільдольче; в день весілля я передам молодому двадцять мішків з золотом по десять тисяч унцій у кожному. Я залишусь з порожніми руками, — додав він, знаючи і сподіваючись, що йому не вірять, — але дочка є дочка. За ці гроші можна полагодити усі сходи Марруджія і стелі Сорчонаріо у всьому світі. Анжеліка повинна жити, як справжня княгиня.

Від слів дона Кальоджеро тхнуло самовпевненою вульгарністю, проте наведені цифри справили на обох його співрозмовників величезне враження. Дон Фабріціо мусив мобілізувати всю свою силу волі, щоб приховати радісне здивування: Танкредові пощастило більше, ніж можна було сподіватися. Почуття відрази до мера раптом знову охопило князя, але думка про вроду Анжеліки, чарівність її нареченого накинула поетичне покривало на брутальність шлюбної угоди. Навіть отець Пірроне не витримав і клацнув язиком; потім, роздратувавшись на самого себе за нестриманість, спробував знайти інший привід для цього недоречного звуку і почав скрипіти кріслом та черевиками, швидко гортаючи молитовник; але це були марні зусилля.

На щастя, з цього незручного становища усіх врятувала несподівана заява дона Кальоджеро.

— Князю, я знаю, що те, про що зараз скажу, не справить великого враження на вас, прямого нащадка імператора Тита та Береніки. Але знайте — Седара теж благородні. Щоправда, досі це був нещасний, безславно забутий рід, що заснів у провінції, але в моїй шухляді зберігаються автентичні документи, з яких незабаром усі дізнаються, що ваш небіж одружився з баронесою Седара дель Біскотто. Цей титул подарував нам його величність король Фердінанд Четвертий, бо мої предки відзначились на будівництві порту в Мацарі. Досить лише поворухнути пальцем, щоб це було підтверджено заново, і я неодмінно доб'юся цього.

Подібні до цієї історії з раптово виявленими титулами сто років тому були важливим елементом сіцілійського життя; вони давали можливість багатьом спритним простолюдинам величати себе аристократами. Але ця тема надто складна, щоб її можна було вичерпати кількома словами, тому можна лише зазначити, що це несподіване геральдичне відкриття Седара дало дону Фабріціо привід для незрівнянного інтелектуального задоволення — на його очах до найдрібніших деталей викристалізувався людський характер; князь мало не поперхнувся від стримуваного сміху і відчув, як до горла йому підступає нудота.

Після цього розмова з мером втратила для дона Фабріціо будь-який інтерес; він раптом згадав про нещасного Тумео, замкненого у темній зброярні, і в тисячний раз роздратовано подумав, що ці селюки зовсім не знають, коли треба кінчати візит. Він раптом замовк і спохмурнів. Дон Кальоджеро зрозумів, у чому річ, пообіцяв завітати наступного дня, поговорити про все з Анжелікою, і попрощався. Князь провів його через обидва сальони і обняв на порозі. Коли гість спускався сходами, він, стоячи, мов колона, біля дверей палацу, дивився, як, віддаляючись, дедалі меншає постать дона Кальоджеро, котрий здавався йому живим втіленням хитрощів, неотесаності, нетактовности, неуцтва й багатства і котрий невдовзі мав стати його родичем.

Коли дон Фабріціо повернувся до кабінету, отця Пірроне там уже не було — хитрий єзуїт вирішив нишком слизнути, щоб уникнути розмови. Дон Фабріціо пішов до покоїв княгині, щоб розповісти їй про візиту дона Кальоджеро. Звуки його важких розмірених кроків можна було чути ще здалеку. Коли він проходив сальоном, Кароліна та Катерина, які мотали на клубок шерстяні нитки, підвелись і посміхнулися до батька; мадмуазель Домбрей квапливо зняла окуляри і стримано відповіла на привітання князя. Кончетта, сидячи спиною до сестер, щось гаптувала на кроснах; вона навіть не ворухнулась, немов не чула, як проходив батько.

*

Одного дня дон Фабріціо одержав листа від джірджентського префекта, у якому в найввічливішій формі повідомлялось про те, що до Доннафуґати незабаром має приїхати кавалер Аймон Кеваллей ді Монтерцуоло, секретар префектури, з важливою державною справою. Здивований дон Фабріціо наступного дня відрядив Франческо-Паольо на поштову станцію, щоб зустріти цього *missus dominicus* і супроводити його до палацу. Закони гостинности й звичайного людського милосердя веліли не віддавати благородного п'емонтця на поталу тисячам ненаситних паразитів, які до смерті заїли б його в заїзді старого Меніко.

Поштова карета прибула надвечір; на передку сидів озброєний

охоронець, а всередині кілька стомлених похмурих пасажирів. З карети вийшов Кеваллей ді Монтерцуоло, якого легко можна було впізнати по переляканому обличчі та вимушеній посмішці. Місяць тому він залишив свій невеличкий маєток в Монферрато і невдовзі опинився в самому серці Сіцілії. Полохливий за вдачею потомственний чиновник почував себе на острові, як риба на піску. Кеваллей уже встиг наслухатись страшних історій про бандитів, що ними сіцілійці випробовують міцність нервів у новоприбулих; вже цілий місяць кожний швейцар в префектурі здавався йому найманим убивцею, а кожний розрізувальний ніж, що лежав на письмовому столі — бандитським кинджалом. До цього всього від страв, приготовлених на оливковій олії, у нього зовсім розладнався шлунок. Вийшовши з карети, він поставив біля ніг невеличку руду валізку із брезенту і неспокійно оглядав непривітну вулицю. Біла дощечка з голубим написом «Тракт Віктора-Емануїла», котра висіла на стіні розваленого будинку навпроти нього, не змогла переконати Кеваллея в тому, що він перебуває в одній із провінцій рідної країни. Він не наважувався звертатись до селян, які, немов каріятиди, стояли під стінами будинків, певний, що вони його все одно не зрозуміють. До того ж він дуже не хотів, щоб його порснули ножем у без того багатостраждальний, але дорогий йому живіт.

Коли Франческо-Паольо підійшов до нього, щоб відрекомендуватися, гість вирячив очі від жаху, але чесний і спокійний вираз обличчя цього білявого юнака трохи заспокоїв його. Зрозумівши, що його запрошують у гості до князя Саліна, він був приємно здивований і на мить забув про свої острахи.

По дорозі до палацу Франческо-Паольо хотів був узяти й нести валізку п'ємонтця, однак той категорично запротестував; супротивники погодились на тому, що почали нести її удвох, хоч вона була зовсім легка. Побачивши біля брами бородатих озброєних охоронців, Кеваллей знову затремтів і заспокоївся лише у палаці, коли його люб'язно привітав добродушний, але стриманий князь; кімнати, крізь які він проходив, вразили його своєю розкішшю. Виходець із однієї з тих родин дрібного п'ємонтського дворянства, які у гордій бідності живуть на своїх землях, Кеваллей вперше був гостем великого вельможі і тому почував себе дуже невпевнено. Криваві історії, котрі розповідали йому в Джірдженті, суворий вигляд містечка, до якого він приїхав, «горлорізи», що стояли біля входу до палацу — все це сповнювало його серце жахом. Прямуючи до їдальні, він не міг позбутися неприємного почуття моторошности, відомого кожній людині, яка вперше потрапила до незвичайного товариства, а також страху, що на нього кожної миті може бути вчинено збройний напад.

Це був його перший справжній обід відтоді, як він зійшов на сіцілійський берег. Ґраціозність дівчат, суворість отця Пірроне та великосвітські манери дона Фабріціо поступово переконали його в то-

му, що князівський палац — зовсім не бандитське кубло і що в нього були всі підстави сподіватися вийти звідси живим. Особливо його підбадьорила присутність Кавріяґі, котрий, як він дізнався, жив тут вже десять днів, але й досі був цілий та неушкоджений. Граф, до того ж, був другом юного Фальконері, і ця близькість між сіцілійцем та льомбардцем здавалася Кеваллею чудом. Наприкінці обіду він підійшов до дона Фабріціо і попросив дозволу поговорити з ним віч-на-віч; він мав намір від'їхати з Доннафуґати наступного ж ранку, але князь, поклавши йому на плече свою важку руку, сказав із ґепардячою посмішкою:

— Про це не може й бути мови, шановний кавалере, ви мій гість, і я триматиму вас як заложника стільки, скільки захочу. Завтра ви нікуди не поїдете, і щоб у вас не було ніяких сумнівів щодо цього, нашу приємну розмову я відкладаю на завтра.

Ці слова, які три години тому приголомшили б шановного секретаря, зараз, навпаки, обрадували його. Цього вечора Анжеліки в палаці не було. Чоловіки вирішили пограти у віст. Кеваллей виграв два робери і сховав у кишеню три ліри. Потім він, попрощавшись, пішов до відведеної йому спальні, похвалив у думці приємну свіжість простирал і заснув міцним сном праведника.

Наступного ранку Танкред і Кавріяґі гуляли з гостем в саду, потім показали йому картинну ґалерію та колекцію ґобленів, що викликали у нього справжнє захоплення. Опівдні усі троє вирушили до міста, яке під м'яким промінням листопадового сонця здавалось не таким похмурим, як напередодні; на обличчях у декого вони навіть побачили посмішки. Кеваллей ді Монтерцуоло почав уже дещо спокійніше дивитися на життя в Сіцілії. Помітивши це, Танкред раптом відчув якийсь приступ дивної сверблячки, на яку страждають майже всі жителі цього острова, завжди ладні розповідати чужинцям страшні, але, на жаль, не вигадані історії.

Коли вони проходили повз невеличкий палац з чепурним фасадом, прикрашеним мальовничою рустикою, Танкред промовив:

— А це, шановний Кеваллей, будинок барона Мутольо. Зараз він порожній, бо вся родина переїхала до Джірдженти десять років тому, коли бандити викрали баронового сина.

П'ємонтець затремтів:

— Бідолашні, уявляю, який викуп з них заправили!

— Ні, платити їм не довелось. На той час вони вже переживали фінансові труднощі, і, як тут водиться, у них не було готових грошей. Хлопчика їм однак повернули, щоправда, не відразу, а частинами.

— Що ви маєте на увазі, князю?

— Те, що чуєте, — кількома частинами. Спочатку прислали вказівний палець правої руки. За тиждень — ліву ногу, а потім у пргарному кошику під фіговим листям, — це було в серпні, — голову. Очі були вирячені, а в куточках губ запеклася кров. Я цього

не бачив, бо був тоді ще малий, але кажуть, що видовище було не дуже приємне. Кошика знайшли он на тій сходинці. Його залишила, здається, якась стара у чорній шалі. Її ніхто не впізнав.

В очах Кеваллея відбився жах; він уже десь чув про цю історію, але одна річ чути, а інша — бачити на власні очі ту сходинку, на яку було поставлено цей жахливий кошик.

В ньому раптом прокинувся урядовець:

— Так, так, бурбонська поліція була страшенно безпорадна. Ось скоро приїдуть наші карабінери, і все це скінчиться!

— Безперечно, синьйоре секретар, безперечно.

Вони вже дійшли до кладовища, де в тіні плятанів на залізних лавах сиділо кілька чоловік у жалобі. Коли повз них проходило троє молодих людей, вони встали і привіталися.

— Погляньте на них, Кеваллей, і добре запам'ятайте цю сцену. Через кожних кілька місяців тут лунає постріл, і один із таких ось синьйорів вже ніколи не підводиться з цієї лави. Про те, хто і звідки саме стріляє, невідомо й досі.

Кеваллей сперся на руку Кавріяґі, немов шукаючи захисту у свого земляка.

По дорозі до палацу, спускаючись крутою, вузенькою вуличкою, над якою, немов ґірлянди, майоріла вивішена сушитися білизна, вони побачили невеличку барочну церковцю.

— Це храм святої Нінфи. П'ять років тому тут вбили священика під час відправи.

— Постріли в церкві?! Який жах!

— Ви не вгадали, Кеваллей! Ми надто щирі католики, щоб дозволити собі таке блюзнірство. Просто хтось сипнув пучку отрути у чашу з вином, це набагато певніше і, я б сказав, навіть літургійніше. Невідомо, хто це зробив — священик за все своє життя не сказав нікому жодного грубого слова. Чудовий був чоловік!

Мов людина, що, прокинувшись серед ночі, бачить поруч себе скелет і, щоб не вмерти з жаху, намагається переконати себе, що це витівка друзів, Кеваллей спробував звернути все на жарт:

— Дуже смішно, князю, дуже смішно. Вам би тільки романи писати. Ви так чудово розповідаєте ці анекдоти, що...

Але голос його тремтів. Танкредові раптом стало шкода бідолашного секретаря, і хоч по дорозі до палацу було ще кілька не менш пам'ятних місць, він утримався від будь-яких розповідей і заговорив про музику Белліні та Верді, цей чудотворний бальзам, який завжди допомагає забути про національні болячки.

О четвертій пополудні князь звелів переказати Кеваллею, що він чекає на нього в своєму кабінеті. Це була невеличка кімната, на стінах якої під скляними ковпаками висіли чучела рідкісних сірих куріпок з червоними лапками. Біля однієї стіни стояла вузька й висока книжкова шафа, завалена старими номерами математичних журналів. Над великим кріслом на стіні висіли численні сімейні

мініатюри: батько дона Фабріціо, князь Паольо, темношкірий, з чуттєвими губами, схожий на сарацина в своєму чорному мундирі камергера, з перев'язаною через плече стрічкою ордена Сан-Дженаро; білява, набундючена княгиня Кароліна, з зачіскою у формі башти; сестра князя Джулія, княгиня Фальконері, яка сидить на лавці в саду, біля її ніг справа лежить розкрита малинова парасолька, а зліва одягнений у жовте трирічний Танкред простягає їй букет польових квітів (цю мініатюру дон Фабріціо сховав у кишеню, коли судові виконавці робили опис майна у віллі Фальконері). Трохи нижче висів портрет старшого сина, князя Паольо, в білих шкіряних панталонах; він стоїть біля баского коня з вигнутою шиєю та вогняними очима і хоче стрибнути на нього. Далі йшли портрети всіляких тіток та дядьків, яких важко було розпізнати; вони виставляли свої коштовності або з сумним обличчям показували пальцем на бюст дорогого їм небіжчика. У центрі цього сузір'я, немов Полярна зірка, вирізнялася мініатюра більших розмірів: на ній був зображений сам дон Фабріціо у двадцять років із своєю юною дружиною, що схилилась на його могутнє плече з виразом цілковитого любовного забуття. Вона була смаглява, він — весь рожевий у розшитому сріблом блакитному мундирі королівського охоронця; обличчя його облямовували кучеряві світлі бакенбарди, на губах застигла добродушна посмішка.

Кеваллей сів і одразу ж почав викладати суть місії, з якою прибув до князя.

— Після щасливої анексії, тобто після довгожданого об'єднання Сіцілії з Сардінським королівством, турінський уряд вирішив призначити кількох видатних сіцілійців сенаторами. Провінціяльним властям було доручено скласти список осіб, що їх можна було б рекомендувати центральному уряду, який, у свою чергу, пропонуватиме їх на розгляд короля. Природно, ми відразу ж подумали про вас, князю: ваше ім'я славне своєю давністю, особистим престижем того, хто його носить сьогодні, його репутацією в науковому світі і сповненим гідности ліберальним ставленням до останніх подій.

Ця невеличка промова була заготовлена завчасу; текст її, написаний олівцем на аркушику з блокнота, лежав у задній кишені панталонів Кеваллея. Проте дон Фабріціо, здавалося, не чув ні слова; він сидів непорушно і спокійно дивився на гостя крізь примружені важкі повіки. Потім його велетенська рука з золотистими волосинками лягла на баню алябастрового собору Святого Петра, який стояв на столі, і повністю прикрила його.

Звиклий до того, що сіцілійці завжди насторожуються, коли їм роблять якусь пропозицію, Кеваллей не розгубився.

— Перед тим, як надіслати до Туріна список кандидатів, мої начальники вважають своїм обов'язком повідомити вас і запитати, чи ця пропозиція вам подобається. Отже, мета мого приїзду полягає в тому, щоб дістати вашу згоду. Уряд надає цьому великої ваги. Можу додати, що я з радістю погодився на цю місію, завдяки якій мав

честь і приємність познайомитись з вами і помилуватись цим чудовим палацом та мальовничою Доннафуґатою.

Як кожна по-справжньому горда людина, князь був байдужий до лестощів. «Цей добродій гадає, що приїхав зробити мені велику честь, — думав він, — мені, князю Саліна, який був пером Королівства Обох Сіцілій. А він хоче здивувати мене титулом сенатора. Щоправда, подарунки слід оцінювати в залежності від того, хто їх робить. Селянин, який почастував мене шматком сиру, виявив до мене більшу шану, ніж князь ді Ляскарі, який запросив мене на обід; все лихо в тому, що від сиру мене нудить. Ніхто не помічає моєї душевної вдячности, зате всім впадає в око мій гидливо зморщений ніс».

Уявлення князя про сенат були вельми поверхові. Він знав дещо про стародавній римський сенат і чув, зокрема, про сенатора Папіріюса, який зламав свій жезл об голову невихованого галла, та про коня Інцітатуса, що його Каліґула зробив сенатором — честь, котру навіть Пабльо визнав би надмірною. На думку князя раптом спала улюблена фраза отця Пірроне: *«Senatores boni viri, senatus autem mala bestia»*. Був також імперський сенат у Франції, в якому сиділо зборище хапуг, що продались за шикарну платню. Він також пам'ятав колишній палермський сенат, але це був лише гурт бездарних чиновників. Ні, для князя Саліна цього було замало. Він вирішив розпитати докладніше.

— Пробачте, Кеваллей, я не дуже розуміюсь на цих речах, тому поясніть мені, будь ласка, що таке сенат. Преса колишньої монархії не вміщувала ніяких відомостей щодо конституційної системи інших італійських держав, а тиждень, який я провів у Туріні, виявився недостатнім для того, щоб все узнати. Що таке сенатор? Це тільки почесний титул? Чи, може, він має якісь певні функції?

П'емонтець, представник єдиної ліберальної держави в Італії, поблажливо посміхнувся.

— Сенат, князю, це найвища палата королівства! У ній представлений цвіт італійських політичних діячів, зібраний монаршою мудрістю! Сенат вивчає, обговорює, схвалює або відкидає закони, що їх пропонує уряд в ім'я дальшого поступу країни. Сенат — це водночас і шпори, і віжки! Спонукаючи уряд до діяльности, він стримує його від надмірностей. Якщо ви згодитесь увійти в сенат, то репрезентуватимете в ньому Сіцілію, так само, як і обрані депутати. Вашими устами говоритиме цей чудовий край, перед яким зараз розкриваються нові, широкі перспективи, у котрого стільки ран, які треба вилікувати, стільки справедливих бажань, які уже час задовольнити.

Промова Кеваллея тривала б ще досить довго, коли б Бендіко, що стояв за дверима, не попросив у «монаршої мудрості» дозволу увійти до кабінету. Дон Фабріціо вдав, що хоче підвестися, але п'ємонтець, помітивши цей рух, миттю кинувся до дверей. Бендіко пильно обнюхав панталони Кеваллея і, переконавшись, що має справу з добрим чоловіком, ліг під вікном і заснув.

— Слухайте, Кеваллей. Коли б ішлося лише про знак почесті, про титул, яким можна було б прикрасити візитну картку, я з радістю погодився б. Я гадаю, що в цей вирішальний для майбутньої італійської держави час обов'язком кожного є заявити про свою згоду з урядом, щоб продемонструвати нашу національну солідарність усім іншим країнам, які то з надією, то з острахом стежать за нами, і заспокоїти ці страхи, котрі нічим не виправдані, як і надії, але котрі, проте, існують.

— Отже, ви згодні, князю?

— Стривайте, Кеваллей, я вам усе поясню. В минулому у нас так часто змінювались правителі, які не сповідали нашої релігії і не знали нашої мови, що ми звикли сліпо усім коритись і жити осторонь від політики. Це був єдиний засіб уберегтися од візантійських збирачів податків, од берберських емірів, од еспанських віце-королів. Але зараз це увійшло в нашу кров. Я сказав — «згоду з урядом», а не участь в ньому. Протягом цих останніх місяців, відколи ваш Ґарібальді висадився в Марсалі, тут накоїли чимало дурниць, не питаючи нашої думки. Зараз пізно вже пропонувати, щоб ми, представники старої правлячої кляси, взяли справу в свої руки і довели її до щасливого кінця. Я не збираюся сперечатись з вами, чи те, що зроблено — добре чи погане, але щодо мене, то я вважаю численні нововведення невдалими. Одначе, я відкрию вам те, в чому ви самі переконаєтесь, якщо поживете серед нас якийсь рік. На Сіцілії зовсім не має ваги, як ви діяли — добре, чи погано, існує єдиний гріх, який ми ніколи не прощаємо, — це сам факт діяння. Ми старі, Кеваллей, страшенно старі. Уже принаймні двадцять п'ять сторіч ми носимо на своїх плечах тягар блискучих цивілізацій, хоч усі вони прийшли звідкілясь, жодна з них не народилась на Сіцілії, жодної з них ми не можемо назвати своєю. Ми такі ж білі, як і ви, Кеваллей, як і сама англійська королева, але ось уже дві з половиною тисячі років нас вважають колонією. Я кажу це не для того, щоб поскаржитися вам, ні, це — наша вина. Проте ми вже втомились від цього і страшенно виснажились.

Кеваллей стривожився:

— Алеж усе це скінчилося. Віднині Сіцілія не завойована земля, а вільна частина вільної держави.

— Чудові слова, Кеваллей, але трохи запізнілі. В тім, я вже казав вам, що в цьому здебільшого наша вина. Ви мені щойно говорили про молоду Сіцілію, перед якою відкриті нові, широкі перспективи. Щодо мене, то я бачу її в образі немічної старої, яку в інвалідній колясці везуть по Всесвітній Лондонській виставці; однак вона нічого не розуміє, їй немає ніякого діла ні до Шеффільдських сталеплавильних заводів, ні до Манчестерських ткацьких фабрик, вона мріє лише про те, щоб їй дали спокій, заткнули вуха ватою і поклали в ліжко, під яким стояв би нічний горщик.

Дон Фабріціо говорив спокійним голосом, але рука його стискала баню Святого Петра; пізніше виявилось, що хрестик на ній зламаний.

— Сну, шановний Кеваллею, сну — ось чого бажають сіцілійці, і вони завжди ненавидітимуть тих, хто намагатиметься їх розбудити, навіть для того, що вручити їм найкращі дарунки. Між нами кажучи, я дуже сумніваюсь, щоб у мішку нового уряду було багато дарунків для нас. Спокій — це єдине, чого прагнуть сіцілійці навіть тоді, коли вдаються до найстрашніших ексцесів; наша чуттєвість — це спроба забутися, постріли та удари кинджалом — це бажання смерті, наші лінощі, наші хмельні шербети — це прагнення заціпеніння, тобто теж смерті. Коли ми замислюємось, то лише для того, щоб зануритись в нірвану. Звідси та всевладність, якою користуються у нас окремі особи, ті, кому вдалося розплющити одне око; звідси й те славнозвісне відставання на ціле сторіччя, яким позначені на Сіцілії усі вияви мистецького та розумового життя. Новини цікавлять нас лише тоді, коли вони вже мертві і неспроможні спонукати будь-кого до діяльности. Звідси також і це дивовижне явище — створення в наші часи мітів, які годилося б шанувати, коли б вони були справді античними, але котрі є ні чим іншим, як зловісною спробою знову занурити нас у минуле, тим привабливіше для нас, що воно давно вже мертве.

Кеваллей зрозумів далеко не все; а остання фраза здалася йому туманною: він бачив строкаті фургони, які тягли прикрашені китицями коні, чув розмови про героїчні лялькові театри, але думав, що то справжні старовинні традиції.

— А не здається вам, князю, що ви трохи перебільшуєте? — вигукнув він. — В Туріні я знав кількох сіцілійських еміґрантів, наприклад, Кріспі, і вони мені зовсім не видались схожими на сплячих!

Князь спалахнув.

— Нас так багато, що можливі й винятки. До того ж, я, здається, вже казав, що декому з нас вдається розплющити одне око. А про Кріспі краще судити не зараз, коли він ще молодий, а пізніше, коли мене вже не буде серед живих; тоді побачите, чи не порине він на старість у заціпеніння, як усі остров'яни. У нас ніхто не уникає цього. А втім, я, здається, неточно висловився: я говорив про сіцілійців, а краще було б сказати про всю Сіцілію, її атмосферу, клімат, сіцілійський пейзаж. Саме ці сили викували нашу душу, так само, а можливо, навіть і більше, ніж чужоземне панування. Це повітря, в якому любострасна п'янкість поєднується з пекельною сухістю, дикий, величний, мальовничий, але мертвий пейзаж, в якому казкова краса існує поруч з казковою потворністю, клімат, котрий щороку прирікає нас на шість місяців сорокаградусної спеки: порахуйте самі, Кеваллей, — травень, червень, липень, серпень, вересень, жовтень, — шість раз по тридцять днів прямовисного сонця над нашими головами; літо довге й похмуре, як російська зима, але важче за будь-яку зиму... Ви цього ще не знаєте, але я можу вам сказати, що на нас

лляється згори вогонь, немов на ті прокляті Богом міста, про які каже Біблія. Протягом цих місяців кожен сіцілієць, який сумлінно працює, витрачає втричі більше енергії, ніж, скажімо, житель Тоскани. А потім ще вода, вода, якої завжди обмаль, яку треба нести бозна-звідки, так що кожна її краплинка оплачується потом. А наші грозові бурі, завжди такі шалені, що від них скаженіють пересохлі ріки, потопають люди й тварини там, де два тижні тому і ті й ті гинули від спраги. Ця дикість пейзажу, ця жорстокість клімату, вічна напруженість в усьому, ці пам'ятники минулого, величні, але загадкові, бо збудовані іншими і здіймаються у наше небо, немов німі велетенські привиди; усі ці правителі, які на чолі озброєного війська прибували невідомо звідки і яким ми негайно скорялись, хоч ненавиділи їх і не розуміли, запам'ятались лише завдяки цим загадковим витворам мистецтва та податкам, що пішли на збагачення іноземної казни — усе це, так, усе це зформувало нашу вдачу, зумовлену як примхами стихії, так і примхами історії.

Ті філософські хащі, в які заводив Кеваллея дон Фабріціо, злякали того не менше, ніж криваві історії, що їх він почув уранці від Танкреда. Він хотів був щось зауважити, але дон Фабріціо був надто збуджений, щоб слухати його.

— Звичайно, може бути, що кільком сіцілійцям, які опинилися за межами свого острова, і пощастило уникнути його чар. Але для цього звідси треба виїжджати замолоду, бо в двадцять років уже пізно, шкаралупа вже твердіє. У двадцять років сіцілієць переконаний, що його край найкращий, що на нього зводять підлі наклепи, що дома все нормально, а дивина лише за кордоном... Пробачте, Кеваллей, я надто захопився і вже, мабуть, надокучив вам. Адже ви приїхали сюди не для того, щоб послухати, як Ієзикіїль скаржиться на біди Ізраїля. Повернімось до нашої теми. Я дуже вдячний урядові, який згадав про мене і виявив мені таку високу честь, запропонувавши місце в сенаті, але я не можу його прийняти. Я представник старої правлячої кляси, котра була підпорою скомпромітованого нині бурбонського режиму і котра зв'язана з цим режимом, якщо не духовно, то в усякому разі узами добропристойности. Я належу до того покоління невдах, якому доводиться балянсувати між минулим та сучасним і якому не по собі ні тут, ні там. Крім того, як ви, безперечно, помітили, я людина без ілюзій. Яка буде користь сенатові з недосвідченого законодавця, котрому бракує здатності вводити самого себе в оману, що так необхідна кожному, хто хоче керувати іншими? Люди мого покоління повинні скромно сидіти в своїх кутках і тихенько спостерігати, як плигають і перекидаються молоді навколо цього помпезного катафальку. Вам треба саме молодих, спритних молодих, розум яких ще відкритий для «як?» більше, ніж для «чому?», котрі уміли б замаскувати чи, скажімо, злити своє власне користолюбство з туманними громадськими ідеалами.

Князь на мить замовк і перестав нівечити собор Святого Петра. Потім додав:

— Ви дозволите дати вам одну пораду? Перекажіть її вашим начальникам.

— Звичайно, князю, до неї прислухаються з великим інтересом, але я хотів би сподіватись, що замість поради ви дасте свою згоду.

— Я хотів би запропонувати вам в сенат кандидатуру дона Кальоджеро Седара. У нього більше прав, ніж у мене, щоб там сидіти; його рід, як я чув, досить благородний або незабаром стане таким; крім престижу, тобто крім того, що ви називаєте престижем, у нього є ще вміння керувати. Хоча в нього немає наукових заслуг, зате є виняткові заслуги громадські. Його діяльність під час висадки була не лише бездоганна, але надзвичайно корисна; що ж до ілюзій, то я не думаю, що їх у нього більше, ніж у мене, але він досить хитрий і зможе створити їх, коли в цьому виникне необхідність. Ось саме ця людина вам потрібна. Але поспішайте — як я чув, він збирається висунути свою кандидатуру до палати депутатів.

У префектурі багато говорили про Седара і знали про його життя як громадське, так і приватне. Почувши це ім'я, Кеваллей аж підскочив: він був чесний чиновник, і його повага до законодавчої палати була така ж щира, як і чистота намірів. Тому він визнав доречним промовчати і цілком слушно: через десять років вельмишановний дон Кальоджеро натяг на себе тогу сенатора. Взагалі, хоч Кеваллей був чесний, проте дурнем його назвати не було підстав: можливо, йому бракувало тієї інтелектуальної спритности, яка вважається розумом на Сіцілії, але він, хоч повільно, зате правильно й глибоко розумів речі. До того ж, на відміну од жителів півдня, він не був байдужий до чужого лиха. Він зрозумів гіркий песимізм дона Фабріціо, і перед його очима вмить постали картини злиднів, мерзенности, сліпої байдужости, свідком яких він був уже цілий місяць. Ще кілька годин тому він заздрив багатству та витонченому благородству князів Саліна, а зараз майже з ніжністю подумав про свій маленький виноградник, про маєток Монтерцуольо поблизу Казале, нехай бідний і неоковирний, але в якому він почував себе душевно бадьорим та спокійним. І йому стало так само жаль князя, як і босих дітей, жінок, виснажених малярією, усіх тих невинних жертв, що їх списки кожного ранку приносили йому до кабінету. Тут усі були рівні, усі були товаришами по нещастю, усі борсалися на дні однієї і тієї ж ями.

Він вирішив зробити останню спробу і підвівся. Від хвилювання голос його зазвучав патетично:

— Князю, невже ви справді відмовляєтесь докласти будь-яких зусиль, аби спробувати змінити той стан матеріяльного та морального убозства, в якому перебуває ваш край? Врешті, можна змінити клімат, а пам'ять про поганих правителів згодом зітреться. Сіцілійцям захочеться поліпшити умови свого життя. Якщо чесні люди залишаться осторонь, це звільнить шлях для людей без совісти, людей ко-

роткозорих, таких як Седара, і все залишиться без жодних змін. Послухайте, що вам каже ваше сумління, князю, і забудьте ті гіркі істини, про які ви щойно говорили. Допоможіть нам.

Дон Фабріціо посміхнувся гостеві, взяв його за руку і посадив поруч себе на диван.

— Ви справжній дворянин, Кеваллей, і я вважаю за велику честь для себе з вами познайомитись. Ви в усьому маєте рацію і лише тоді помиляєтесь, коли кажете, що сіцілійці захочуть поліпшити умови свого життя. Я розповім вам про один епізод, що трапився зі мною особисто. За два-три дні до прибуття Ґарібальді в Палермо до мене завітали кілька офіцерів з англійських кораблів, що стояли на рейді, чекаючи подій. Вони якось дізналися, не знаю, як саме, що в мене на березі моря є будинок, з тераси якого добре видно навколишні гори. Офіцери попросили провести їх туди, — мовляв, їм треба оглянути місцевість, по якій буцімто наступали ґарібальдійці, бо з кораблів їм нічого не було видно. Насправді ж Ґерібальді на той час уже зайняв Джібільросу. Я згодився і повів їх на терасу. Це були простодушні юнаки, не зважаючи на їх рудуваті бакенбарди. Вони були в захваті від панорами, від сліпучого сонця і відверто признались, що їх дуже вразила похмурість та занехаяність вуличок, які вели до мого дому. Я пояснив їм, у чому річ, як щойно намагався пояснити це вам. Тоді один з них запитав мене, якого біса потрібно на Сіцілії італійським добровольцям. «*They are coming to teach us good manners*, — відповів я. — *But they won't succeed, because we are gods*».

Я не певний, чи вони що-небудь зрозуміли з моїх слів, але весело розсміялись і пішли геть. Цю відповідь я хотів би повторити і вам, шановний Кеваллей. Сіцілійці ніколи не захочуть ставати кращими з тієї простої причини, що вони вважають себе бездоганними. У них марнолюбство переважує бідність. Будь-яке стороннє втручання у сіцілійські справи дратує нас, бо розвіює нашу впевненість у власній досконалості і розворушує наше заціпеніння. Невже ви гадаєте, Кеваллей, що ви перші беретеся за прилучення Сіцілії до потоку всесвітньої історії? Хто зна, скільки мусулманських імамів, скільки лицарів короля Рожеро, скільки швабських скрибів, анжуйських баронів, легістів католицького короля тішили себе цією ж примарною надією? А еспанські віце-королі, чиновники-реформатора Карла III? Та хто зараз пам'ятає їхні імена? Сіцілія спокійно собі спала, байдужа до їхніх закликань. Та й чому вона б мала дослухатись до них, коли вона така багата, цивілізована, доброчесна, коли всі захоплюються нею і заздрять їй, коли, коротше кажучи, вона бездоганна?

У нас іноді кажуть, повторюючи те, що писав Прудон та цей німецький єврей (забув його ім'я), що вся відповідальність за таке відчайдушне становище падає на февдалізм, цебто в якійсь мірі і на мене. Але вони забувають, що ваші предки, Кеваллей, або англійські есквайри, або французькі синьйори управляли не краще, ніж Саліна. Проте наслідки зовсім інші. В основі цього лежить те почуття звер-

хности, яким блищать очі кожного сіцілійця; це почуття ми назвали гордістю, але справжнє його ім'я — сліпота. З ним ні зараз, ні потім нічого не вдієш. Мені прикро усвідомлювати це, але в галузі політики я не ворухну і мізинцем: у мене його зразу відкусили б. Таких речей не слід говорити сіцілійцям, і коли б вони це сказали, то я заперечив би. Проте вже пізно, Кеваллей, ходімте переодягнемось, бо скоро обід. Зараз мені протягом кількох годин доведеться вдавати з себе цивілізовану людину.

Вдосвіта наступного дня Кеваллей вирушив у дорогу. Дон Фабріціо, який ішов на полювання, провів його до поштової станції. Похмурий, нахнюплений дон Чіччо брів поруч, несучи на плечах свою та князеву рушниці.

Доннафуґата, огорнута мороком осіннього світанку, здавалася безлюдною і сумною. Під обдертими стінами будинків купами лежали кухонні покидьки, і їх з пожадливістю розривали тремтячі від голоду собаки. Крізь відчинені двері було видно, як при тьмяному блиманні каганців матері оглядали злиплі від трахоми повіки своїх дітей. Майже всі жінки були в жалобі: чоловіки багатьох з них загинули під час недавніх боїв. Кілька понурих юнаків з кирками на плечах вирушали шукати роботи. Мертву тишу іноді розривали пронизливі й одчайдушно-гістеричні зойки. Десь за манастирем Святого духа, під сірими свинцевими хмарами, тьмяно займалась зоря.

«Так довго не триватиме, — думав Кеваллей, — наша нова активна адміністрація незабаром змінить усе це».

«Усе це давно вже мусило б змінитись, — сумно міркував князь, — але триває ще й досі і триватиме вічно — сто років, двісті... Потім усе стане іншим, гіршим. Ми були ґепардами, левами, а ті, що прийдуть нам на зміну, будуть шакалами та гієнами. Але ким би ми не були — ґепардами, шакалами, баранами, — ми завжди вважатимемо себе сіллю землі».

Кеваллей та дон Фабріціо подякували один одному, потисли руки. Кеваллей сів у брудножовту, мов блювотина, поштову карету на двох парах низеньких коліс. Кінь, сама лише шкура та кості, зрушив з місця.

Почало світати; перші промені нового дня, розірвали сіру завісу хмар, відбились в брудних віконцях карети, що підстрибувала на вибоїнах. Кеваллей їхав сам, підстрибуючи разом з каретою на вибоїнах шляху. Послинивши палець, він протер шибку і припав до неї очима. У попелясто-сірому тумані перед ним хитався краєвид, якого ніхто ніколи не змінить.

АНТОНІО МАЧАДО

ПІСНЯ

Подоржній, твої стопи
одинокий в світі шлях;
ідучи, ми шлях торуєм,
іншого шляху нема.
Ми, йдучи, шляхи торуєм,
та, оглянувшись назад,
бачимо тропу, якої
не торкнеться вже стопа.
Іншого шляху немає,
лиш кільватери в морях.

ПІСНЯ

Вмерти... Впасти наче крапля
моря в безконечне море?
Чи, без марень і без тіні,
бути, чим не був ніколи,
і самотньо простувати
без свічада й без дороги?

Переклав В. БУРҐАРД

БОГДАН КРАВЦІВ: БІЙ ЗА МИКОЛУ ЧЕРНЯВСЬКОГО

Щойно останніми місяцями, після двох років від часу видання, на книжковий ринок у США попала видана 1959 року в київській «Бібліотеці поета» збірка вибраних поезій Миколи Чернявського, письменника, активного наприкінці XIX-ого і протягом перших трьох десятиліть нашого сторіччя.

Для сучасного ширшого читацького загалу ім'я Чернявського майже невідоме. В УРСР протягом останніх тридцяти років творчість його залишалася проскрибованою і забутою, на еміграції не опубліковано про Чернявського, оскільки нам відомо, ні однієї навіть статті, і єдиною згадкою про нього був надрукований в журналі «Київ», ч. 5-6 за 1958 рік, невеличкий вибір його поезій з 1885-1927 рр. Не було згадки про Чернявського навіть у друкованих за кордоном реєстрах знищених і репресованих у 30-их роках українських письменників і культурних діячів, і тому автор цієї рецензії включив Чернявського до свого огляду: «На багряному коні революції. До реабілітаційного процесу в УРСР» (в-во «Пролог», Нью-Йорк, 1960).

Микола Чернявський народився 3 січня 1868 року (22 грудня 1867 р. за старим стилем), у селі Торська Олексіївка (Шахова), Бахмутського повіту на Катеринославщині (сьогодні Дніпропетровщина), в родині диякона Федора Чернявського, що в 1870 р. був висвячений на священика. Дитячі і хлоп'ячі його роки пройшли в селі Новобежедарівка над Дінцем і в Митянинській станиці, по тому боці Дінця, вже на території донських козаків. Згодом учився в духовній школі в Бахмуті, що її закінчив у 1883 році, а потім у Катеринославській духовній семінарії, з якої вийшов — після закінчення навчання — в 1889 році. В час його перебування в духовній семінарії батько його переїхав у Лозову Павлівку, що лежала в осередку тодішньої вугільної промисловости. Там Микола Чернявський познайомився з життям донецьких шахтарів, опис побуту і праці яких він дав згодом у «Донецьких сонетах». Закінчивши навчання в семінарії, він мав намір вчитися далі в університеті, але цьому перешкодили матеріяльні нестатки, зокрема те, що в батька, крім Миколи, було ще дев'ятеро дітей, що їх треба було вивести в люди, і Микола Чернявський повернувся до Бахмутської духовної школи на становище вчителя, де й працював 11 років, до 1901 р. Згодом перейшов на посаду статистика в Чернігівському губернському земстві, а через два роки — на службу в Херсонському земстві, де працював до 1917 року. Покинувши працю в земстві, вчителював в учбових закладах Хер-

сону. Відомостей про дальший життьовий шлях поета, про місця його перебування і праці у 30-их роках не маємо.

Почав писати Чернявський наприкінці 1887 року, під час перебування в духовній семінарії. Першу збірку поезій під назвою «Пісні кохання» видав 1895 року; за нею слідували збірки «Донецькі сонети» 1898 року і «Зорі» 1903 року. Зібрані в хронологічному порядку, його поезії почали були появлятися окремими книжками під загальною назвою «Молодість» накладом «Української книгарні» в Херсоні; але після опублікованих у 1920 році трьох випусків видання припинилося. Крім них, були видані 1920 р. в Херсоні дві збірочки «Кедр Ливана» і «Червона лілея». Відомий Микола Чернявський також як прозаїк. Друковані по різних журналах і часописах, здебільша львівських, таких, як «Зоря», «Правда», «Руслан», «Літературно-науковий вісник», а також в альманахах, його повісті, оповідання і нариси вийшли окремими збірками: «З розпуттів життя» (1903) і «Богові Невідомому» (1913), а 1920 р., в Херсоні з'явилися три його малі книжечки під загальною назвою «Повісті й оповідання»: кн. 1-а — «В незнану далечінь», кн. 2-а — «За золотим руном», кн. 3-я — «Темрява та інші оповідання». В 1927 році видавництво «Рух» започаткувало в Харкові видання прозових і поетичних творів Миколи Чернявського в десяти томах, тиражем від 2 до 4 тисяч, і завершило його, за вийнятком тому п'ятого, в 1931 році. До чотирьох перших томів цього збірного видання творів Чернявського ввійшли його повісті та оповідання (в третьому томі під назвою «Блискавиці» і в четвертому під назвою «Душа поета»). В томах 6-10 були зібрані його поезії: том 6-ий — «Молодість», 1887-1896; том 7-ий — «Молодість», 1893-1896; том 8-ий і 9-ий — «У зеніті», 1897-1914, і том 10-ий — «Поміж безоднями», що був виданий 1931 р. і що в ньому були зібрані поезії 1914-1928 років. Був Микола Чернявський також активним видавцем-редактором літературних альманахів, і його заходом були видані 1905 р. альманахи: «Перша ластівка» (з творами початкуючих письменників) і «З потоку життя». Разом з Коцюбинським і Грінченком видав він теж альманах «Дубове листя».

Літературна критика до 1917 року і в двадцятих роках цього сторіччя кваліфікувала Миколу Чернявського, як одного з видатніших поетів нової української літератури і визначила йому тривале місце в історії української літератури. Гарний талант признав йому Іван Франко в рецензії на збірку «Зорі» («ЛНВ», 1903, кн. 2, стор. 94), а окремі розділи, присвячені його творчості, вмістили у своїх підручниках історії української літератури Сергій Єфремов, М. Сулима, Ол. Дорошкевич, Мик. Плевако та інші. «Поезією самотности» називав поетичну творчість Чернявського Петро Єфремов («Зоря», Дніпропетровське, 1925, ч. 8, стор. 1-3); оцінку його творчости дали також критик Іван Капустянський в огляді «В полум'ї першої ре-

волюції» («Робітник освіти», 1925, ч. 12) і Валеріян Поліщук у книзі «Пульс епохи» (ДВУ, 1927, стор. 131-133).

Зараз же після Коцюбинського ставив Миколу Чернявського, стверджуючи, що він наближається до першого «настроєм, отим широким розумінням краси», Сергій Єфремов у своїй «Історії українського письменства» (цитуємо за виданням другим, 1910 р.) і характеризуючи Чернявського, як «поета з чулою, м'якою вдачею, лірика з природи, з нахилом до мрійности й розчарування, співця кохання з широким розмахом фантазії». Разом з цим Сергій Єфремов підкреслював «вічне джерело роздвоєння» в душі і творчості Чернявського, створюване почуттям «громадських обов'язків» до «темної країни» — до своєї батьківщини і народу, а, з другого боку, вродженою м'якістю і пасивністю поетової натури і його «нахилом до краси». Для ілюстрації цього роздвоєння («вдача поета і дійсність раз-у-раз шарпають у протилежні сторони Чернявського») цитував Єфремов і слова з віршу Чернявського «Орел»:

Обридло нудитись в цій темній країні,
Рвуть душу і сльози, і співи братів,

підкреслюючи разом з цим часті нотки зневіри і розчарування в його творчості.

Не заперечуючи наявности такого роздвоєння або й суперечностей у мистецькій творчості Чернявського, дуже зрозумілих й оправданих в умовах перших десятиріч цього століття з їх вимогами «діл для народу» і змаганням до якоїсь абсолютної краси модерністичних напрямків у тогочасній літературі та мистецтві, — треба стверднти, що Микола Чернявський був передусім ліриком, закоханим у минуле, в майбутнє і в природу своєї країни, чутливим на життеву дійсність і її реалітети. Світогляд його наскрізь ідеалістичний, без будь-якої осуги модного в той час позитивізму і матеріялізму. Чи не найбільш суттевими і показовими для світогляду і творчости Чернявського можуть бути ідеї, висловлені в його оповіданні «Богові Невідомому», що дало назву його збірці оповідань, виданій 1913 року в Києві. В цьому оповіданні про відвідини поета в любому йому степу йде мова про зустріч із багатієм-степовиком Севрюком і з його «органічним світоглядом», світоглядом «степової людини, що родилась, і зросла, і умре на оцій рівнині» і для вияву та закріплення цього світогляду будує серед степу високу могилу Богові Невідомому, до пізнання якого вона прийшла після довгих років студій по університетах німецьких і швайцарських, мандрівок по Европі та Америці і блукань у хащах атеїзму. «Через нетрі безвір'я і муки самотности, — заявляє герой Чернявського, український степовик Севрюк, — я прийшов до висновку, що Бог все таки єсть. Єсть Бог!... Уявляю Бога, як єдину творчу світову силу, як найвищий закон усякого життя матеріяльного й духовного — вічний і незмінний. Або инакше сказати: Бог мій есть найвищий пункт, до якого доходить

моя думка, підносячись над хаосом життя. Синтеза всього сущого». До цієї своєї віри й молитви герой Чернявського, колишній атеїст, прийшов «степовими шляхами, чумацькими», «слідом за предками нашими»...

З цією вірою в Бога була тісно пов'язана в Чернявського його безмежна любов до України і віра в її майбутнє, виявлені в усій його творчості, від ранніх сонетів «Україні», що в них Микола Чернявський ще 1890 року їй єдиній співав («в порфирі злототканій, красуне горда, мовчазна, пишати будеш ти одна»), до чудової патріотичної передмови до поезії, датованої 30-им червня 1927 р. і надрукованої під назвою «День на кораблі» в 6-ому томі його «Творів» (Харків, 1928, стор. 5). «Надаю моїм писанням, — писав Микола Чернявський у цій передмові, — переважно значення документів пережитого життьового процесу, документів того дня на кораблі, що пробіг передо мною з ровесниками моїми. Того зокрема дня, що прожили його ми, українці. Ніколи вже цей день не повториться. А був він хмарний і буряний, і тільки над вечір розпогодилось було над нами небо. І пережила за цей день Україна, а вкупі з нею й ми, події, що їм подібних не поставало ще від часів Хмельниччини. Майже минув уже той день. Тільки сверсники мої знають, який він був. І їм не дивно буде, гортаючи листки моїх книжок, бачити, як автор їх, як святиню яку безцінну, безперестанно підносить одне ім'я, ім'я, що зараз для багатьох і багатьох стало порожнім згуком, У к р а ї н а... О, сучасна молодь не може навіть уявити собі, чим це слово було для нас. Нехай же воно живе й святиться в моїх піднесеннях сердечних во віки й віки непорушно».

Виходячи з таких ідеалістичних і націоналістичних настанов у своїй поетичній творчості, Микола Чернявський сприйняв революцію 1917 року та українські визвольні змагання, як події, подібні своєю могутністю до зриву Богдана Хмельницького в 1648 році, що захоплював його уяву ще в 1901-1902 рр. і якому він присвятив вірші «Богданова інтродукція» (про повстання Богдана Хмельницького) і «Богданова слава» (про в'їзд Хмельницького до Києва), надруковані у збірнику «На вічну пам'ять Котляревському», виданому в Києві 1904 р. На перший український з'їзд в березні 1917 року, на якому створено Українську Центральну Раду, Микола Чернявський відгукнувся віршем «Привіт першому українському з'їздові 25 березня в Києві», радіючи, що «Україна на волю виходить між братні народи, як вільна сестра», що його він не побоявся передрукувати 1931 року в 10-ому томі своїх «Творів». До цього десятого тому, в який увійшли поезії 1927-1928 років, об'єднані під назвою «Поміж безоднями», Микола Чернявський дав передмову, що в ній він висловив — знову ж дуже сміливо, як на той час (1930-1931 роки) — своє ставлення до революції і післяреволюційної, вже радянської дійсности. «Два моменти, — писав він у цій передмові, — історично одна..ово необхідні — момент національно-політичного і культур-

но-економічного визволення і момент переможної жовтневої революції — прийшли до України майже одночасно». Зазначивши, що над реалізацією першого з цих моментів діяли націонал-демократи, а другого — комуністи, Чернявський стверджує далі: «Соціял-революціонери посідали між тими угрупуваннями середнє місце і в бурю революції вносили вони метушню й натиск, а не елементи творчости й будівництва... Там і там для автора цієї книги, що завжди стояв на платформі всеукраїнської єдности (підкр. наше — Б. К.), були його брати, що силою речей прийшли до найжорстокішої боротьби... Воістину, поміж безоднями проходила свій шлях Україна!»

Ставши поза боротьбою всіх тих українських супротивних течій, але вважаючи їх визнавців братами, Микола Чернявський ставився з недовір'ям, а то й вороже до насиллям установленої на Україні радянської влади. Вірші тих років, включені до 10-ого тому під назвою «Поміж безоднями», сповнені відкритими згадками про «холодний вітер з півночі», який приніс «жах і погрози», про «страшний і гнітючий мороз», що охопив його країну, а український народ він характеризує у вірші «Куди ти йдеш, народе рідний», написаному 1919 року, болючою строфою:

Увесь ти — гнів і помста люта,
Жорстокий ти, як ніч, страшний.
І погляд твій немов скляний,
А на руках — розбиті пута...

Подібні настрої і в віршах 1924 року. У вірші «Пишу й пишу, все без надії» поет стверджує: «Скрізь руїна... Банкрутство духу... Сум і жах», а у вірші «Що це срібне на піску», розповівши про те, як задихається викинута на пісок риба, він говорить, що подібно до неї, уже ряд літ і «ми пручаємось, погаса в очах нам світ, в пітьмі задихаємось».

Відвідавши 1924 року рідну Новобежедарівку над Дінцем, Чернявський у вірші тієї ж назви записує таку розмову з селянами:

— Що, як земля? — Та як? Так само.
Панів давно у нас нема.
Сами зробилися панами.
Кругом радянщина сама.
На душу маєм десятину.
Було б гаразд, та недорід...

Наприкінці 20-их років і з початком 30-их, з посиленням режимного тиску на творчість письменників і у відповідь на безупинні вимоги, щоб поети включалися в «будівництво соціялізму», Микола Чернявський написав цикл пролетарсько-індустрійних віршів п. н. «Гіганти», в яких досить непереконливо пробував прославляти пролетарську революцію і будовані нею «гіганти індустрії», елеватори

та «упокорення Дніпра», і надрукував їх навіть у журналі «Червоний шлях» (1931, кн. 10, стор. 46); але до видаваного в тому ж році тому своїх творів з поезіями «Поміж безоднями» цього циклу він так і не включив. В січневій книжці журнала «Радянська література» за 1933 рік Микола Чернявський виступив ще з оповіданням «У два кінці», в якому показав діяметрально протилежні життьові шляхи двох братів-інженерів: на одному кінці — українського інженера, що подався на еміґрацію, на другому — радянського інженера, «будівника нових заводів». Це оповідання з його спробою висвітлити реальніше трагічний шлях України «поміж безоднями» було лебединою піснею поета.

Після 1933 року Микола Чернявський замовк. Його ім'я зникло з сторінок часописів і журналів, перестали появлятися книжкові видання його творів. Беручи на увагу цілком неприйнятні, а то й ворожі для режиму ідеї та настрої його творів, друкованих особливо у збірному їх виданні («Рух», Харків, 1927-1931), а також ідеалістичний та патріотичний світогляд автора з його небажанням оспівувати комуністичний режим і його вождів (Чернявський, на протилежність до інших старших і молодших радянських поетів того часу, не писав віршів ані про Леніна, ані про Сталіна!), треба думати, що ім'я його опинилося на списку українських письменників і культурних діячів, призначених на знищення. Заарештований, мабуть, наприкінці 1936 року або на початку 1937 на Херсонщині, разом з проф. Петром Єфремовим та іншими, Микола Чернявський був правдоподібно розстріляний або помер у в'язниці 1937 року, в 70-річчя з дня свого народження. Ця дата підтверджена в біо-бібліографічній довідці про Миколу Чернявського, надрукованій при виборі з його поезій в «Антології української поезії» (Київ, 1957, том II, стор. 379), і в бібліографічному показнику «Художня українська література, видана на Україні за 40 років» (Харків, 1958, стор. 394), в якому поданий список книжкових видань Миколи Чернявського після 1917 року і дати його народження і смерти (1867-1937). Про те, що Микола Чернявський був репресований і проскрибований, свідчить і повна відсутність будь-яких згадок про нього в першому томі «Історії української літератури» (в-во АН УРСР, Київ, 1954), що охоплює весь т. зв. дожовтневий період.

Частинна «реабілітація» Миколи Чернявського наступила у висліді т. зв. реабілітаційного процесу, і то не в 1956 році, але щойно в 1957, коли вибір із його поезій — все з 90-их років минулого сторіччя — включено до «Антології української поезії». У другому томі «Історії української літератури» (в-во АН УРСР, К., 1957) появилися водночас із цим три побіжні згадки про те, що Микола Чернявський разом з іншими письменниками старшої ґенерації включився в «радянську літературу».

Найповажнішою спробою ревіндикації Миколи Чернявського для «радянської літератури» треба вважати книжку його поезій, опу-

бліковану в-вом «Радянський письменник» у видаваній ним серії «Бібліотека поета» п. н. «Микола Чернявський. Поезії» (Київ, 1959, стор. 476 + 4 нп.). Появилася ця книжка з передмовою відомого експерта від літературних «реабілітацій» Олега Бабишкіна, в його ж упорядкуванні та з його примітками. Крім обширної статті О. Бабишкіна «Поезія Миколи Чернявського» (стор. 3-46) і приміток та коментарів (стор. 455-468), до книжки ввійшло 289 оригінальних поезій М. Чернявського з 1887-1931 рр. та 20 його перекладів з інших поетів.

Розвиваючи, а то й переяскравлюючи висловлену колись Сергієм Єфремовим думку про роздвоєння в душі і в поетичній творчості Миколи Чернявського, Олег Бабишкін у своїй статті про поезію Чернявського стверджує наявність «кричущих суперечностей в світорозумінні Чернявського, суперечностей світогляду, які лягли в основу суперечливого розуміння призначення поета». «Протиставляючи громадянський патос визвольної боротьби душевним рефлексіям», Чернявський «змикається з тими, хто зрікся світлих традицій української і російської поезії — традицій глаголом палити серця людей». Приписуючи Чернявському досить необґрунтовано намагання «виносити на люди свої дійсні і уявні скорботи, нудьгу й пригніченість, розгубленість і безпорадність, біль і ниття» і протиставляючи цій поезії мужню поезію Лесі Українки, автор статті заявляє, що поезія Чернявського з її настановою приймати «в душу все, що дано», «відбивала хвору душу здеклясованої інтеліґенції кінця віку, яка не знайшла себе у визвольній (?! — Б. К.) боротьбі і терзалася від розуміння своєї нездатности стати борцем».

Ідеалістичний світогляд Чернявського, виявлений у його оповіданні «Богові Невідомому» та в інших творах, Олег Бабишкін пробує заперечити і пояснити його шуканням «незрозумілого самому авторові» божества. При цьому Бабишкін, виходячи уже з цілком таки «діялектичних» позицій, не тільки перекручує, але й спотворює весь зміст шукання Бога в Чернявського, так глибоко і ясно висловлений у міркуваннях Севрюка, будівника величного пам'ятника Богові Невідомому. «Втративши віру в проповідуваного попами Бога (в Бабишкіна це ймення з малої літери — Б. К.), Чернявський, — намагається з'ясовувати Бабишкін, — не став атеїстом, в періоди крайнього загострення реакції він шукає якогось нового божества, пише гімни „богові невідомому", якого вбачає то в поганських святощах племен і народів, що в давнину кочували українськими південними степами, то в Людині, як найкращому витворі природи, то в якійсь вищій субстанції, зрештою незрозумілій самому авторові». (До речі — кожен, хто читав оповідання «Богові Невідомому», може ствердити, що про шукання Бога в «поганських святощах» чи в «Людині» там немає ніякої мови. Вистачить порівняти сказане Бабишкіним з цитованими вище словами степовика Севрюка).

Так само дає собі раду Бабишкін і з національними мотивами поетичної творчости Чернявського. Застерігаючися, що «в поглядах Чернявського на історію України було багато плутаного і просто неправильного», Бабишкін віддає Чернявському «належне в тому, що він до оцінки Запорізької Січі і до визвольної боротьби українського народу проти польської шляхти за спільне життя з братнім російським народом підходив у цілому з правильних позицій», хоч називані при цьому вірші Чернявського про Богдана Хмельницького стосуються тільки 1648 р., що підкреслене в підзаголовках, і хоч у них немає ніякої згадки про «братній російський народ». З описів Чернявським безпросвітнього життя донецьких шахтарів і взагалі робітників та українського селянства Бабишкін виводить ненависть Чернявського не тільки до «російського самодержавства, а й українського панства», не зважаючи на те, що в поезіях Чернявського на цю тему ніякого розрізнення «панів» немає. З кількох сатиричних віршів Чернявського про українських «патріотів», написаних на зразок Самійленкового «На печі», Бабишкін виводить чужість Чернявського «українському панству» і навіть ненависть до «буржуазних націоналістів», хоч ці поезії були написані ще 1901 року, коли про «буржуазний націоналізм» ніхто й не говорив. Стверджений Бабишкіним на підставі цитованої вище передмови до 10-ого тому «Творів» факт «нерозуміння» Чернявським проблеми національного визволення українського народу і сходження поета «на манівці блудних вогнів теорійки „єднання всіх національних сил", теорійки націоналістичної, від якої він не міг звільнитися навіть 1930 року», — цей факт Бабишкін намагається пояснити «хибними поглядами» Чернявського на минуле українського народу, але заявляє, що «націоналістичні тенденції не були для поета визначальними». Так само намагається Бабишкін виправдати Чернявського стосовно його нерішучости у «визнанні і сприйнятті радянської влади» і «нерозуміння рушійних сил революції», пояснюючи їх «ваганнями і сумнівами», що «проймали розум і почуття поета» і стверджуючи нібито позитивний факт, що «Чернявський не став на бік ворогів народу — буржуазних націоналістів, не пішов з ними в еміґрацію, а залишився з народом». На доказ прихильного ставлення Чернявського до «жовтневої революції» і до радянської влади Бабишкін цитує вірші Чернявського, датовані першими роками революції, але в той час недруковані і включені вже тільки в 1929-1930 роках для мімікрії або для заспокоєння совєтських цензорів у збірне видання «Творів» Чернявського, між ними такі, як «Червоний прапор», «Валтасар», «Ви, царські пси, проти народа», «Вдяглись в шовки й едваби ниви» та інші.

Свою статтю-передмову до збірки «кращих зразків» творчости Миколи Чернявського, що в її упорядкуванні він керувався, мовляв, настановою «Бібліотеки поета» показати різносторонній талант Чернявського, О. Бабишкін кінчає ствердженням, що «спроквола, пере-

магаючи в собі упередженість буржуазного інтеліґента, прийшов старий поет до радянської дійсности, до активної праці для радянського народу. Такий життєвий і творчий підсумок п'ятдесятирічної поетичної діяльности Миколи Чернявського».

У статті Бабишкіна обговорені факти і події з життя і з письменницької діяльности Миколи Чернявського, починаючи від дня народження і до 1933 року. Про те, що було з поетом після 1933 року, де він жив та працював і що створив, у статті, а також у примітках і коментарях, немає навіть натяку, не зважаючи на те, що дату смерти Миколи Чернявського, всупереч уже опублікованим у радянських джерелах даним, Олег Бабишкін кладе на ... 26 листопада 1946 року, не подаючи, де і як ця смерть наступила. Подану ним дату смерти Чернявського він сам заперечує у двох місцях своєї статті, говорячи на сторінці 6-ій, що творчість Чернявського охоплює п'ятдесят років (1887-1937) і згадуючи «п'ятдесятирічну поетичну діяльність» у кінцевому уступі статті на стор. 46-ій. Подання цілком фальшивої дати смерти репресованого режимом поета — не спорадичний факт у радянському офіційному літературознавстві. Недавно (в «Антології українського оповідання») появилася спроба «перенести» дату смерти Сергія Пилипенка з 1933 чи 1937 на 1943 рік. Така фальшива фіксація дат смерти знищених письменників тільки підтверджує факт їх репресування та знищення, а в випадку з Миколою Чернявським доводить, що й він був знищений 1937 року, в період єжовсько-хрущовських масакр на Україні.

Почин Олега Бабишкіна щодо видання поезій Чернявського (до речі ініціятора «реабілітації», тобто ревіндикації для «радянської літератури» Володимира Самійленка і учасника «реабілітації» О. Олеся та інших) викликав чималу, як на радянські умови, бурю. В «Літературній газеті» за 11 грудня 1959 року виступив із гострою рецензією цього видання п. н. «Читач повинен знати правду» один з підсовєтських критиків ортодоксійного напрямку, Кость Волинський. Стверджуючи, що творчість Миколи Чернявського не була досі «висвітлена й оцінена з марксистських позицій», що «п'ятидесятилітній (отже знов таки 1887-1937! — Б. К.) творчий шлях Миколи Чернявського був складним, плутаним і часом навіть суперечливим», бо «в його творчості траплялося всякого: були „здорові зерна", однак немало було й „полови", і не заперечуючи потреби видання «кращого з поетичного доробку» Чернявського, Кость Волинський водночас із цим заатакував Олега Бабишкіна за ненадто чітку і принципову оцінку творів і тенденцій у творчості Миколи Чернявського і навіть закинув йому спробу затушувати справжній зміст та ідеї творчости Чернявського і навіть «поліпшити» його, тобто «зробити, з марксистського погляду, кращим, ніж він був насправді».

Кость Волинський засудив передусім неправильні, на його думку, тенденції, виявлені в процесі «реабілітування» і ревіндикації до «радянської літератури» ряду дореволюційних і пореволюційних пи-

сьменників. «Останнім часом, у зв'язку з поверненням до літератури цілого ряду несправедливо забутих письменників, — пише К. Волинський у своїй рецензії, — з'явилась у деяких дослідників хвороба так званого „хрестоматійного глянсу". Полягає вона в тому, що окремі товариші, фактично заново представляючи сучасному читачеві того чи іншого письменника, в творчості якого були ідейні блукання, більш чи менш серйозні помилки, зриви, — намагалися затушувати їх, а то й зовсім замовчати, робити вигляд, ніби тих блукань, помилок і зривів взагалі не було».

Обвинувачуючи в такому «злочинному» намаганні й Олега Бабишкіна, Кость Волинський закидає йому конкретно, що він зацитував тільки частинно передмову Чернявського до 6-го тому «Творів» п. н. «День на кораблі», промовчуючи висловлені в ній ідеалістичні погляди і такі суттєві моменти, як те, що Чернявський усе життя змагався за свободу України, яку він розумів нібито дуже обмежено, що не взяв Бабишкін на увагу суперечні з історичною правдою погляди Чернявського, висловлені у передмові до 10-го тому творів (цитовані вище — Б. К.), і що він промовчав вміщені в цьому томі вірші з «досить прозорими алегоріями» на «холодний вітер з півночі» і т. д.

Згадавши цього роду вірші, вміщені в циклі під значущим заголовком «Поміж безоднями», а разом з ними і привіт Чернявського з приводу створення «антинародної» Центральної Ради, Кость Волинський ствердив водночас, що «вже й після закінчення громадянської війни з-під його (Чернявського — Б. К.) пера виходить ряд творів, які навіть при найбуйнішій грі фантазії не віднесеш до таких, що були б льояльні до влади рад». Назвавши такі твори, К. Волинський висловив на адресу Бабишкіна закид, що він про ці твори Чернявського «навіть... не згадує, а веде розмову так, буцім тих творів у доробку поета взагалі не було». Крім ще кількох закидів щодо застосування Бабишкіним «прийому недомовок» у цитуванні і в оцінці «суперечливих», а то й ворожих до радянської дійсности творів Чернявського, К. Волинський висловив застереження щодо вміщення та оцінки деяких віршів Чернявського — таких, як другий сонет з циклу «Україні», поезія «Євшан», «Литвини» та «Ars poetica».

Деякі з цих віршів варто навести або зацитувати в уривках, щоб показати, що саме викликало досаду незадоволеного реабілітацією Миколи Чернявського радянського ортодоксійного критика.

Другий сонет з циклу «Україні» (написаного 1890 року) визначається змістом, що його без ніяких труднощів можна віднести до сучасної ситуації поневолення українського народу:

Важкі жалі, пекучі суми
Мої пісні зродили й думи.
Бо ми, як люди, не жили,
В рабів рабами ми були...

Упали духом скудоуми...
За ласку мали вражі глуми,
За честь — зневагу і хули...
А в мене месники росли —

Мої пісні. І в їх вітаю
Тебе я, мій коханий краю,
Вкраїно любая моя!

Тобі єдиній я співаю,
Тобі вінка я заплітаю,
Тобі віддам і душу я!

Якщо йдеться про вірш «Євшан», написаний 1918 року, то застереження К. Волинського щодо вміщення його у зробленому О. Бабишкіним виборі поезій Чернявського викликала, мабуть, репліка половецького отрока:

Лучче полягти
Кістьми в степу, в своїй країні,
Ніж з неї заочі піти
І бути славним на чужині!

Але найбільш оправдані з становища радянського критика його закиди і заперечення щодо вміщення в збірці написаного ще в 1905 році вірша Чернявського «Ars poetica». Цей вірш треба навести також у цілості, бо в ньому Микола Чернявський ясно передбачив і якнайкраще схарактеризував установлену комуністичним режимом соцреалістичну методу в літературі і в мистецтві, тим більше, що К. Волинський не відважився зацитувати жодного рядка з цього вірша:

Поете любий мій, якщо ти прагнеш слави,
Жадаєш передать вікам своє ім'я,
Послухай, що скажу — порадник нелукавий —
В напучення тобі по щирій правді я.

Банальним завжди будь. Банальність певна сила.
Умовности сестра, вона дає їй тон.
Умовність вже давно усім заволоділа
І все звела на штампи і шабльон.

Шабльону й ти держись і вірші шабльонові
Безбоязно строчи і в рими зодягай.
Хай будуть нелегкі, мов жорна ті млинові,
А ти не потурай, ще й рихов їм додай!

Бо річ єдина в тім, щоб ти громив неволю,
Докори посилав землі і небесам,
По вольності зідхав, мов вітер той по полю,
Хоча би у житті тираном був і сам.

Аби у віршах ти здавався лібералом,
І чим завзятішим — корисніш це тобі.
І ввійдеш в Пантеон з піднесеним забралом,
Як справжній монумент перейденій добі.

І тільки бережись, не будь самим собою,
Яким буваєш ти щодня насамоті —
Сумним, пригніченим роботою нудною, —
Пильнуй не будь таким, яким ти є в житті.

Героєм завжди будь! Завзято рвись на диби
І вергай словеса щосили, голосніш,
І знай, що критика тобі пробачить хиби,
Бо криком критиків глушити найзручніш.

Написаний 1905 року, цей вірш опублікований не був і вперше появився друком у IX-ому томі «Творів», що вийшов у Харкові 1930 року. Своїм сатиричним спрямуванням і тісним пов'язанням з радянською актуальною дійсністю в ділянці поетичної творчости цей вірш є неперевершений як вірна характеристика того жалюгідного, банального і забріханого стану, що в ньому опинилася поезія під директивами і настановами компартії. Тому теж можна думати, що створив його Чернявський десь наприкінці 20-их років, датуючи цей вірш з огляду на цензуру 1905-им роком. На це вказувала б і формальна досконалість цього вірша, неспівмірна з іншими віршами Чернявського, справді написаними в 1904-1905 роках.

Атака Волинського не залишилася без відгомону. На оборону Бабишкіна виступив після трьох місяців у «Радянській Україні» за 27 березня 1960 р. сам Максим Рильський, назвавши у статті п. н. «Потрібна, корисна справа» виступ К. Волинського «прикрим непорозумінням» і склавши авторитетну заяву такого змісту: «Я уважно прочитав цю ґрунтовну статтю (О. Бабишкіна — Б. К.) і можу впевнено сказати, що автор її з належною сумлінністю та розумінням справи показав читачам те, чим цінний і цікавий для нас Чернявський-поет, ніяк не приховуючи й тіньових сторін його діяльности, на яких не було, звичайно, жодної рації ставити спеціяльний наголос». Підтримав Рильського в його обороні Бабишкіна також Володимир Мацний у своїй рецензії п. н. «Корисне видання», надрукованій у

київській «Вітчизні» за травень 1961 року, тобто через півтора року після виступу К. Волинського. Нового в дискусію про поетичну спадщину Чернявського В. Мазний вніс небагато: він здебільша повторив оцінки Бабишкіна і Рильського стосовно «позитивних» сторін поетичної творчости Чернявського і рішуче заперечив «безпідставні підозри» критика К. Волинського стосовно вірша «Литвини» та II-го сонета з циклу «Україні», не заторкаючи взагалі справи вірша «Ars poetica», мабуть, безнадійного для «оборони», і не згадуючи теж заквестіонованого К. Волинським вірша «Євшан».

Розпочатий у радянській літературній критиці бій за Миколу Чернявського, абстрагуючися від правильности чи неправильности маркситських позицій у підході до його творчости, матиме те позитивне значення, що нагадає сучасній читацькій громаді про видатного лірика доби українського літературного відродження і зверне її увагу на ті твори Чернявського, що з усякого погляду заслуговують на те, щоб зайняти тривале місце в народній пам'яті і свідомості. Тому треба вітати і видання його поезій окремою збіркою, і ту полеміку, що розгорнулася навколо цього видання, бо вона допоможе читачам не тільки створити справжній образ знищеного режимом поета, але й ознайомитися з ідеями та настроями доби ставання української літератури і державности.

ЯР СЛАВУТИЧ: ОЛЕКСАНДЕР ГЕРЦЕН ТА УКРАЇНА *)

Середина XIX сторіччя позначена відродженням національної свідомости серед неросійських націй у російській імперії, особливо в її південнозахідній частині.

Повсякчасне насильницьке просування царських армій через території північного Кавказу змусило місцеве населення, під керівництвом Шаміля, повстати проти російського загарбника. На Україні Устим Кармалюк (забитий 1835 року) повів селян і кріпаків проти поміщиків, у переважній більшості наїжджих росіян, що жорстоко ставилися до своїх підлеглих. Провідні інтелектуалісти Києва зорганізували в сорокових роках таємне політичне Кирило-Методіївське братство, що мало своїм ідеалом свободу й незалежність не тільки для України, а й для інших поневолених слов'янських націй. У Польщі активне підпілля спричинилося до бурхливого повстання в 1863 році. Відгомоном цього було інше стихійне, не зовсім зорганізоване, повстання білоруса Кастуся Калиновського (забитий у 1864 році) і його краян, що прагнули здобути для своєї країни національну свободу й незалежність.

Всі ці події змушували російську прогресивну інтеліґенцію шукати ліберальних шляхів співіснування з неросіянами, що пробуджувалися до власного державного життя. Серед цієї інтеліґенції Олександер Іванович Герцен (1812-1870) був найвизначнішою постаттю. Письменник і політик, він відважно чинив опір царському ладові, як системі, і боровся за республіканську форму державного устрою. Його ставлення до неросійських національностей, насильно об'єднаних у російській імперії, було доброзичливим і, більше того, підбадьорюючим до боротьби за свободу й незалежність.

Історія Герценового життя надзвичайно цікава. Півнімець, півросіянин, він був незаконним сином (звідси й Герцен, що значить «дитя серця») багатого дворянина Яковлева і його коханки-німки, що покинула Штутґарт і переїхала в Москву. Яковлев дав синові добру освіту; Герцен вивчив кілька мов і прочитав багато західньоевропейської літератури. Після смерти батька він успадкував майже все його багатство і жив життям джентлмена, подорожуючи по багатьох країнах.

---

*) Переклад з англійської мови. Первісно цю працю прочитано, як доповідь, на конґресі новітніх мов та літератур у Льєжі, Бельґія, 3 вересня 1960 р. Резюме надруковано в актах конґресу. Повністю стаття появилася в «The Ukrainian Quarterly», 1960, IV, стор. 342-348.

Ще в студентські роки Герцен зорганізував товариство молодих людей, що дуже цікавилися політикою і спеціяльно французьким соціялізмом. За це його в 1834 році заарештували й заслали до Вятки. Незабаром відбулася там етнографічна виставка, яку відвідав престолонаслідник Олександер у супроводі свого вихователя, поета Василя Жуковського. Цей останній, між іншим, був також незаконним сином російського шляхтича і взятої під час війни в полон туркені. Жуковський, що разом з іншими кілька років пізніше допоміг Тарасові Шевченкові визволитися з кріпацтва, заступився за Герцена перед престолонаступником. В наслідок цього Герценові дозволили повернутися спочатку в Володимир, а потім у Москву. [1])

Утікши за кордон з коханкою Наташею Яковлевою, дуже близькою своєю родичкою, Герцен одружився з нею. Устабілізувавши своє родинне життя, Герцен узявся за глибоке вивчення філософії, зокрема Ґеґеля, і теорії політики. Сен-Сімон, засновник французького соціялізму, став предметом його інтенсивних студій. Так Герцен «познайомив російське суспільство з соціялізмом». [2])

Погляди Герцена на національність висловлені в його найранішому філософському творі «Дилетантизм у науці»:

> Нації, безмежні й велетенські дійові особи світової драми, виконують ролі людства кожна по-своєму, додаючи мистецького стилю й правдивости до дії в п'єсі. Справді, нація була б жалюгідним явищем, якщо б вона розглядала своє існування лише як крок у невідоме майбутнє. [3])

Ця ідея активної участи націй «у світовій драмі» завжди цікавила Герцена; пізніше вона стала частиною його кредо.

Як письменник, Герцен близько пов'язаний із пізнім романтичним рухом у російській літературі. Його повість «Сорокаворовка» (1848) — це трагічна історія акторки-кріпачки; написана вона на матеріялі, що його дав письменникові славетний актор М. С. Щепкин (1788-1863), колишній кріпак українського роду. Але головним твором Герцена треба вважати «Хто винен?» (1846), в якому персонаж Бельтов має багато спільного з самим письменником у сорокових роках. Людина високого лету, Бельтов не може знайти відповідного місця в російському суспільстві; він незадоволений царським абсолютизмом і мріє про кращий уряд і краще суспільне життя.

1847 року Герцен їде за кордон, щоб уже ніколи не повернутися до Росії. Він стає свідком французької революції 1848 року, в якій гірко розчаровується. Дружина Герцена, зв'язавшися з німецьким поетом Гервеґом, несподівано залишає його. Ці дві події потрясли єство письменника. Аристократ Герцен скеровує свої зацікавлення

---

[1]) Тхоржевський, «Русская литература», I, Париж, 1946, стор. 218.

[2]) Sir John Maynard, Russia in Flux, New York: The Macmillan Co., 1955, стор. 67.

[3]) Alexander Herzen, Selected Philosophical Works, Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1956, стор. 94.

від західньоевропейського соціялізму до російської примітивної «общини», на його думку, єдиного шляху до соціялізму. Таким чином він майже остаточно стає на бік модних тоді слов'янофілів, що вважали російську сільську «общину» і кооперативне робітниче об'єднання за «ідеал російського народу».[4])

1853 року Герцен організує в Лондоні Вільну російську друкарню. Два роки пізніше він починає видавати журнал «Полярная звезда» («Полярна зірка») і пропаґує ідеї декабристів, південний відділ яких був дуже діяльний на Україні. Одночасно він суворо засуджує російське кріпацтво та царський лад взагалі.

Варто звернути увагу на один факт того періоду його діяльности. В листі до новокоронованого царя Олександра II Герцен вимагає «скасування цензури преси, скасування кріпацтва, скасування фізичних кар за несплату податків».[5])

Як бачимо, Герцен давав перевагу практичному підходові в політиці, а не теоретичним розумуванням, таким характеристичним для деяких його сучасників. Герценів політичний реалізм став ще більше помітним у часописі «Колокол» («Дзвін»), що виходив від 1857 до 1867 року в Лондоні і нелеґально поширювався не тільки в Петербурзі й Москві, а й доходив до менших міст.[6])

«Колокол» створив цілу епоху в російській політичній думці; він полонив симпатії революційних демократів, формуючи їхні погляди на національні проблеми. Уже на другому році існування «Колокола» Герцен під псевдонімом «Іскандер» (від імени «Скандер-беґ»; так звався відомий албанський провідник і борець за свободу) висловив свою об'єктивну оцінку республіканської форми правління серед запорозьких козаків:

> Україна була козацькою республікою, заснованою на демократичних і соціяльних принципах... Запорозька Січ була дивним явищем плебеїв-витязів, лицарів-селян...[7])

Ми можемо з певністю припустити, що Герцен добре знав конституцію гетьмана Пилипа Орлика, написану і схвалену 1710 року.[8]) Цей унікальний документ, базований на тому, що існувало в запо-

---

[4]) Sir John Maynard, ibid., стор. 67.

[5]) Тхоржевський, ibid., стор. 223.

[6]) Про наклад «Колокола» див. «Колокол», издание А. И. Герцена і Н. П. Огарева, 1857 — 67, систематизированная роспись статей и заметок, Москва, 1957, стор. 8.

[7]) «Колокол», 1859, ч. 32-33, стор. 259.

[8]) Український текст уперше був надрукований у книзі «Источники малороссийской истории», II, Д. Н. Бантиша-Каменського і в «Чтениях в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете». Остання праця датована січнем 1859 року. Припускаємо, що книга Бантиша-Каменського появилася раніше за «Чтения...» Див. Володимир Савчак, «Бендерська конституція», «Визвольний шлях», Лондон, 1960, IV, стор. 382.

розьких козаків на практиці, розподіляв владу в козацько-гетьманській державі на законодавчу, виконавчу і судову. Треба підкреслити, що щось подібне до цієї конституції появилося в Західній Європі (за вийнятком Англії) багато пізніше, аж у часи французької революції 1789 року.

Герценове захоплення системою управління у запорожців гостро контрастує з його поглядами на російську імперію. Він не знаходить нічого кращого, як порівняти цю величезну тюрму народів до «Чінгіз-хана плюс телеграф».[9])

Далі Герцен викладає свої погляди на українсько-російські політичні взаємини у згоді з історичною дійсністю:

> ...Хмельницький підкорився цареві не з любови до Москви, а з нелюбови до Польщі. Москва — або, краще, Петербург — обманила Україну і змусила її зненавидіти москалів (в оригіналі: «москалей» — *Я. С.*). Як розв'язати цю проблему? Давність володіння нічого не доводить. Право завоювання? Останній завойовник буде володіти доти, доки хтось інший його не прожене. Завоювання — це факт, але не право.[10])

Для Герцена розв'язка проста й очевидна. «Друг волі, незалежности й поступу»[11]) (означення, яке дав собі Герцен — Я. С.), він дає ясно окреслену відповідь:

> Що робити, якщо... Україна, пригадуючи весь гніт москалів і кріпацтво (запроваджене Росією — *Я. С.*), і набір новобранців, і несправедливість, і грабунки, і батіг, з одного боку, і не забуваючи, з другого, як їй було під Польщею з жовнірами, панами та коронними службовцями, не хоче бути ні польською, ні російською? (підкреслено Герценом — *Я. С.*). На мою думку, цю справу треба розв'язати дуже просто: в такому разі Україну треба визнати вільною і незалежною республікою...[12])

Далі, в тій самій статті (датованій 12 січня 1859 року) Герцен характеризує українське населення з етнічного погляду. Хоча козацько-гетьманська держава була цілком зруйнована указом цариці Катерини в 1785 році, українці XIX сторіччя здавалися Герценові національністю з «дуже розвиненим родовим чуттям».[13]) Тому Герцен закликає російський уряд і прогресивні кола Росії:

> Розв'яжімо їм (українцям — Я. С.) руки, дозвольмо їм говорити вільно, нехай їхня мова буде цілком вільна, і нехай тоді вони висловлять свою думку.[14])

Не дивно, що ці слова Герцена викликали сильну реакцію серед найконсервативніших імперіялістичних кіл російського суспільства.

---

[9]) John Maynard, ibid., стор. 68.
[10]) «Колокол», 1859, ч. 34, стор. 274.
[11]) Ibid., ч. 32-33, стор. 257.
[12]) Ibid., ч. 34, стор. 274.
[13]) Ibid., ч. 34, стор. 274.
[14]) Ibid., стор. 274.

Кілька місяців пізніше Герцен іронічно писав про критичні напади на нього за оборону України:

> ...ви кажете, що якщо ми розв'яжемо... українцям руки і знімемо кайдани, то всі вони підуть додому (тобто стануть незалежними — *Я. С.*), і царська в'язниця спорожніє... Може, й справді добре було б розпастися (на окремі держави — *Я. С.*), щоб розв'язати насильницький вузол...[15])

З українського боку реакція на статтю Герцена була сповнена великого ентузіязму. Микола Костомаров,[16]) правдоподібно з доручення своїх земляків, послав довгого листа Герценові, в якому висловив подяку:

> У 34-му листку «Колокола» ви подали стосовно України такий погляд, що його думаюча частина українського народу здавна береже як дорогоцінну святиню серця. Приймітъ же від нас вислів щирої подяки.[17])

Костомаров, крім того, писав у своєму листі, що більшість російських і польських політиків уперто чинить опір визнанню України як окремої нації і сумнівається в розвитку української мови, вживаної головним чином селянами, бо інтеліґенція, в наслідок асимілятійної політики Москви й Варшави, майже цілком зрусифікована або спольонізована. Не зважаючи на все це, Костомаров наполягає:

> ...спірні землі (Україна, поділена між поляками та росіянами — *Я. С.*) не належать ні тим, ні другим — вони належатъ тому народові, що здавна їх залюднює і обробляє.[18])

Історик за фахом, Костомаров використав цю нагоду, щоб дати яскраву характеристику запорозьких козаків. Він назвав козацтво «розплідником свободи, спротивом проти деспотизму».[19])

Свобода й незалежність, за Костомаровим, була в минулому головним ідеалом українців:

> Увесь час українці розпачливо боролися за свою незалежність, будучи змушені битися проти поляків і росіян одночасно... і намагаючись хоч якнебудь зберегти єдність своєї батьківщини.[20])

Друга половина XVIII сторіччя, продовжує Костомаров, була фатальною для українців: 1775 року російські війська підступно зруйнували Запорозьку Січ, «Катерина II скасувала козацьку самоуправу»,[21]) запровадила на Україні кріпацтво і таким чином перетворила

[15]) Ibid., ч. 37 (від 1 березня 1859), стор. 302.
[16]) Див. З. П. Базілева, «Колокол Герцена», Москва, 1949, стор. 215.
[17]) «Колокол», ч. 61 (від 15 січня 1860), стор. 449.
[18]) Ibid.
[19]) Ibid.
[20]) Ibid., стор. 501.
[21]) Ibid.

колись вільну країну в поневолену провінцію Росії. Як наслідок російської імперіялістичної політики:

> українська поетична мова стала предметом насміху... історія України подається в спотвореному вигляді, відповідно до потреб і мети російського уряду.[22])

Даючи сторінки «Колокола» для висловлювань Костомарова, Герцен щиро вітає його і кваліфікує лист Костомарова як «стисло висловлену мою власну думку».[23])

Костомаровський лист, надрукований під заголовком «Україна», не був одинокою українською реакцією на Герценову ідею свободи, пропаґовану в «Колоколі». Тарас Шевченко, наприклад, записав у своєму щоденнику захоплений відгук про Герцена, назвавши його святою людиною, і поруч намалював його портрет.[24]) Варто згадати також про те, що в ч. 158 «Колокола» від 3 березня 1863 року знаходимо лист, підписаний псевдонімом «Українка», в якому авторка закликає російських жінок вплинути на своїх чоловіків і братів, щоб вони перестали придушувати поляків, які повстали проти гніту російського царату. Це був справді людяний голос з України, що захищав тих, від кого Україна зазнала в минулому дуже багато страждань.

«Колокол» був розповсюджений досить широко не тільки в Росії, а й на Україні, в Польщі, Грузії і навіть у Фінляндії, бо знаходимо в ньому хронікарські новини з усіх цих країн. Тхоржевський пише, що «поліція сконфіскувала близько 100 000 примірників „Колокола" на базарі в Нижньому Новгороді».[25]) Український революціонер, Євген Моссаковський, свідчить у своїх споминах, що він читав у «Колоколі» лист Костомарова до Герцена в той час, коли перебував на Волині. Моссаковський також розповсюджував листівку *«Vivat, Polonia!»*, передруковану з «Колокола».[26])

Сто років тому українські емігранти підтримували Герцена всіма засобами. З. Базілева в своїй праці говорить про те, що серед прихильників Герцена був «утікач, священик Агапій, який незабаром емігрував до Америки».[27]) Це був Агапій Гончаренко, перший український імміґрант в Америці, що прибув до Бостону в 1865 році і зго-

---

[22]) Ibid.

[23]) Ibid., ч. 61 (1860).

[24]) «Українська радянська енциклопедія», Київ, 1960, том 3, стор. 221.

[25]) Тхоржевський, ibid., стор. 224. Ця цифра, поза всяким сумнівом, дуже перебільшена. Базілева, ibid., стор. 71, визначає наклад «Колокола» на 3 000 прим. у його найкращі роки — 1859-1862.

[26]) «Літературна газета», Київ, 22 січня, 1960.

[27]) З. П. Базілева, ibid., стор. 62.

дом видавав *The Alaska Herald* англійською, російською та українською мовами для слов'янського населення на західньому побережжі американського континенту. Як і Герцен, Гончаренко безоглядно бичував російську імперію за її деспотичну систему.

Послідовники Герцена, М. Чернишевський і М. Добролюбов, намагалися наслідувати свого вчителя також у національному питанні. Принагідно вони прихильно висловлювалися про українців та інших неросіян. Наприклад, Добролюбов хвалив Шевченка, наголошуючи типово-українські національні мотиви в його творчості. Але жоден із них не говорив про поділ деспотичної російської імперії, тюрми народів. Герцен, як ми вже згадували, порушував цю тему. Таким чином, ні Чернишевського, ні Добролюбова не можна розглядати як таких, що дорівнюють своєму вчителеві в цьому питанні. Те саме треба сказати про Леніна, який заграваб з українцями у справі свободи, але засадниче завжди залишався ворогом незалежности України.

Соціялізм Герцена, як і всяка інша подібна доктрина, можна думати, взагалі неприйнятна для українського народу. Але Герценові універсальні ідеї «свободи, незалежности й поступу» прийнятні не тільки для українців, а й для всього світу. Сто років тому ці ідеї, добре відомі на Заході Европи, зробили революцію в думанні тогочасної російської інтеліґенції. Сподіваймося, що сьогочасна освічена верства в СРСР також піднесе голос за визволення націй, поневолених російсько-більшовицьким ладом.

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ: ОЛЕКСАНДЕР БІЛЕЦЬКИЙ (1884-1961)

У перших числах серпня помер на 77 році життя академік Олександер Іванович Білецький. Покищо так і не можемо подати точнішої дати його смерти, бо, завдяки неохайності стосовно всяких дат у совєтчині, єдине джерело, з якого ми дізналися про це, — «Літературна газета», публікуючи в ч. від 4 серпня сумне повідомлення, про дату не згадала.

Багатьма почестями вкрите ім'я академіка Білецького, члена двох академій наук — УРСР і СРСР, заслуженого діяча науки, директора Інституту літератури ім. Т. Шевченка, що означає більш-менш керівника всієї літературознавчої науки в УРСР, і т. д. Але чи всіма цими відзнаками й орденами можна приховати трагізм, яким позначена чи не вся друга половина життя покійного вченого? Білецького величають автором близько 300 наукових праць, але хто назве тепер ті праці, гідні його імени, які він хотів і не міг написати? Та й ці триста його праць перечищені ще за життя їх автора і припечатані двотомником, у якому якраз найкращим працям Білецького не знайшлося місця. *)

Як тип ученого О. Білецький був постаттю, єдиною в своєму роді в українській науці. Навіть зовнішнім виглядом він вирізнявся серед інших. Завжди з бездоганним смаком одягнений і уважний до кожної дрібниці в своїй зовнішності, до елеґантно зав'язаної краватки включно, він відрізнявся від звичайно байдужого до свого зовнішнього вигляду українського вченого. Це зажди кидалось у вічі, коли він був поруч, наприклад, з тепер теж покійним Сергієм Івановичем Масловим, з його незмінним позачасовим кашкетиком і щетиною на щоках, до яких ледве чи дотикалася бритва раз на тиждень.

Можуть сказати нам, що ми сходимо на дрібниці, звертаючи увагу на неістотні деталі, але ми рішуче не приймемо цього закиду, бо у

*) О. І. Білецький, «Від давнини до сучасности», т. I, 502 стор., т. II, 454 стор., Держлітвидав України, Київ, 1960. До збірника включено переважно статті з новішого періоду, за винятком «Зародження драматичної літератури на Україні» (1923), але й ця праця в деяких місцях підновлена. Натомість не увійшли до збірника такі з найцікавіших праць Білецького, як «В майстерні художника слова» (1923), «Двадцять років нової української лірики (1924), «Проза взагалі і наша проза 1925 року» (1926), «Література давньої Індії» (1932) й ін.

випадкові О. Білецького зовнішність цілковито відповідала внутрішній істоті вченого: бездоганне почуття такту у поводженні з людьми, що його оточували (це були переважно учні — початкуючі або вже й з солідними науковими працями вчені, яким він умів показати свої знання, ніколи ними не хизуючись), уміння ясно формулювати думку, майстерність дефініції, вишуканий літературний стиль. Ним якнайкраще можна ілюструвати відомі слова Бюффона про людину і стиль.

Обсяг наукового зацікавлення О. Білецького був надзвичайно широкий: від греко-римської літератури починаючи, якій він присвятив кілька цікавих праць, зокрема упорядкував велику хрестоматію з коментарями й поясненнями («Хрестоматія античної літератури», 1938), яка, здається, й досі лишається єдиним підручником українською мовою для студентів високих шкіл. З обсягу історії европейської літератури його перу належать праці про Данте, Сервантеса, Шекспіра, Свіфта, В. Скотта, Діккенса, Байрона, Мольєра, Гюґо, Доде, Жорж Занд, Ґете й багатьох інших.

Чимало праць О. Білецького присвячено історії російської літератури. Щодо української, то насамперед він цікавився старою добою. Ще 1923 року він опублікував ґрунтовну працю російською мовою: «Старинный театр в России. I. Зачатки театра в народном быту и школьном обиходе южной Руси-Украины». За свідченням академіка М. Ґудзія, «заголовок книжки довільно дано було московським видавництвом Думнова, яке випустило її у світ: у книзі йдеться переважно про український народний театр XVII-XVIII ст.» Ця праця передрукована українською мовою в двотомнику «Від давнини до сучасности» під назвою «Зародження драматичної літератури на Україні». 1949 року вийшла у світ підготована Білецьким ще до війни «Хрестоматія давньої української літератури» (556 стор.). За його ініціятивою і в його впорядкуванні (спільно з Ф. Шоломом) вийшов перший том «Матеріялів до вивчення історії української літератури» (давня українська література), у якому опубліковані праці про старину літературознавців (О. Шахматов, П. Попов, М. Ґудзій, М. Возняк, С. Маслов, М. Драгоманов, І. Франко, М. Сумцов, М. Петров і багато інших). Сам Білецький написав спеціяльно до цього видання: «Сучасний стан і проблеми вивчення давньої української літератури», «Перекладна література візантійсько-болгарського походження», «Киево-Печерський патерик», «„Слово о полку Ігоревім" та українська література XIX—XX ст.»

Не все в названих працях писане так, як хотів би автор: і він сам, не зважаючи на авторитет керівника української літературознавчої науки, мусів визнавати першість щодо літератури київської Руси за росіянами, раз-у-раз плямувати «буржуазних націоналістів» тощо. Але він дозволяв собі постійно й недвозначно висловлювати турботу за занехаяний вивчення старої української літератури.

«Не всі галузі історії української літератури, — читаємо в праці Білецького «Шляхи розвитку українського літературознавства», — розробляються рівномірно. Вивчення історії української літератури доби февдалізму (так званої давньої української літератури) явно відстає, не зважаючи на участь у цій справі таких видатних фахівців, як М. Возняк, С. Маслов, П. Попов, М. Ґудзій... На Україні в післявоєнні роки можна (крім згаданої вище «Хрестоматії давньої української літератури») назвати лише видання „Слова о полку Ігоревім" в українських художніх перекладах і переспівах XIX-XX ст.», підготоване С. Масловим (1953), та видання в серії «Бібліотека поета» (1955) і кілька праць та статтей про давню літературу М. Ґудзія, П. Попова, Ф. Шолома, Л. Махновця, А. Ніжинець, П. Яременка, Т. Пачовського та ін. Зрозуміло, що цього замало. Актуальність дослідження визначається не назвою і не матеріялом, а методом, цілеспрямованістю. Історію не можна вивчати з кінця, не беручи до уваги її початку» («Матеріяли до вивчення історії української літератури», т. I, стор. 42).

Пригадується також випадок, як у перші роки посталінського «лібералізму» О. Білецький в одній з статтей у «Літературній газеті» гостро висловився, що нам, українцям, соромно перед поляками, коли ті запитують, що ми зробили в ділянці вивчення старої української літератури, бо в дослідженні «Слова о полку Ігоревім» поляки зробили багато більше, ніж ми.

Учні Білецького, що є на еміґрації, можуть підтвердити нашу думку про те, що він, як керівник Інституту літератури ім. Т. Шевченка, постійно намовляв аспірантів спеціялізуватися в старій українській літературі, і коли це йому вдавалося, сам особисто брався керувати їх науковою підготовкою. І якщо все таки розробка історії стародавньої літератури залишилася і досі в жалюгідному стані, в цьому не його вина: він був безсилий проти офіційної лінії, за якою література київської доби розглядається як російська.

Новій українській літературі Білецький присвятив велику кількість праць — від Квітки-Основ'яненка аж до Тичини й молодших. Це переважно статті й передмови до окремих видань. Живучи й працюючи в системі, де все підпорядковано догмі, він і сам мусив віддавати їй неминучу данину, але скільки можливо було, намагався боротися проти догматизму. Є відомості, що сумління покійного не давало йому спокою за той монструозний курс «Історії української літератури» в двох томах, який вийшов під маркою Академії Наук УРСР за його ж головною редакцією. Він сам хотів бодай якоюсь мірою виправити перекручення історико-літературного процесу, які знайшли місце в тому курсі, і написати курс старої української літератури. Про це оголосила радянська преса, але як далеко посунулась ця праця, відомостей немає.

Боротьбою проти мертвого догматизму позначені також і статті Білецького про окремих письменників. Так у статті «Проблеми ра-

дянського франкознавства» він між іншим писав про наукове вивчення Франка:

«До такого вивчення — мусимо одверто сказати — ми ще не підійшли. Наші науковці ще не досить засвоїли різницю жанрів наукової роботи. Корисна річ — агітація. Хороша справа — пропаганда, а проте, газетна стаття, лекція в масовій авдиторії, лекція для студентів-філологів, стаття, що подається до наукового збірника — все це різні речі, і не треба їх змішувати, коли ми щиро бажаємо посувати вперед радянську науку. Добра річ складання популярних брошур про Франка, але надходить час, коли літературознавці не зможуть довести свого права на існування наявністю тих чи інших статтей чи брошур. Треба покінчити з загальними місцями, з „пташиним польотом", з „бамканнем в усі дзвони", треба, закачавши рукави, взятися за копирсання на чорному дворі науки — розпочати ділову, копітку, скрупульозну і не „ефектну" роботу — роботу вивчення спадщини Івана Франка» («Від давнини до сучасности», стор. 487).

Ще один приклад про Щоголева:

«Вивчення творчости письменника слід було б починати із спостереження над його лексикою й семантикою. Мова Щоголева не раз була прославлена. Роботу над мовою він сам вважав справою першорядної ваги і вважав за потрібне пояснити процес цієї своєї роботи в передмові до збірника „Слобожанщина". Але, крім випадкових і розрізнених спостережень, ми нічого не знайдемо в цьому відношенні в працях про Щоголева. Легше вдатися до компліментів з приводу майстерности, ніж аналізувати майстерність. Що дають для наукового пізнання слова і звороти типу „кольоритна картина", „стримані ліричні тони", „чіткі риси" і т. п.? Мабуть, стільки, скільки зауваження про те, що „трискладовий розмір (дактиль)" надав „особливої теплоти" такому-то віршеві, а „трискладовий розмір вірша (амфібрахій) надає особливо урочистости розповіді в іншому творі". Це, звичайно, біда не одного автора нарису про Щоголева.

«Скласти і вивчити словник поетичної мови Щоголева було б не так важко, але чи можна про це навіть мріяти, коли в нас до цього часу немає словника поетичної мови Шевченка, а є, покищо, тільки щорічні повідомлення у звітах, що такий словник складається і як не в цьому, то в наступному році буде закінчений, а ще колинебудь буде навіть опублікований!» (Там же, стор. 491-92).

Подібних прикладів у працях Білецького можна знайти багато, і ми наводимо ці два тільки на те, що дехто готовий був би зарахувати Білецького радше до офіційних сановників радянського літературознавства, не помічаючи того, скільки він уболівав над тим, щоб бодай якоюсь мірою наближати літературознавство до такого, яким він хотів його бачити, або хоч будити думку, що воно має бути інакшим, ніж є тепер.

Кілька слів слід було б сказати про методу, з якою Білецький підходив до вивчення історії української літератури. А для цього

треба повернутися дещо в минуле, до початку 1920-их років. Тоді, ще під безпосереднім впливом української визвольної війни 1917-21 рр., зміцніла і набрала потужної сили ідея суверенности української культури. І в Києві, і в тодішній столиці Харкові постали літературні організації, які, хоч і прикриваючись советизмом, сміливо пропаґували незалежність української літератури від російської. Постала потреба по-новому оцінити й увесь історичний розвиток української літератури. Мусила постати і постала нова школа в літературознавстві, хоч і не розвинулася належно з причин утисків, які рано впали на її голову. Ішлося про те, щоб, перебороВши впливи не тільки тих старих концепцій, які розглядали історію української літератури як якоїсь невиразно окресленої частки російської, а й домінуюче тоді народництво в літературі, яке, правда, розглядало українську літературу з самостійницьких позицій, але брало її зовсім ізольовано від світового літературного процесу, обмежуючись тільки тим, наскільки вона корисна народній «справі», отже перебороВши старі прямування в літературознавстві, створити історію літератури як історію мистецького процесу, не іґноруючи звісно й її суспільного значення.

Скінчилося все тільки на перших спробах. Однією з них був перший випуск «Нового українського письменства» М. Зерова в Києві. О. Білецький, тоді вже авторитетний професор Харківського ІНО, більш активний у громадському житті, ніж Зеров, своїм академічним авторитетом підтримував ті літературні сили, які були творцями, за термінологією Ю. Лавріненка, розстріляного відродження. Усі вони пізніше були знищені, і якщо О. Білецького не спіткала та сама доля, то, мабуть, тільки завдяки його авторитетові, з яким мусіли рахуватися, з одного боку, і, з другого — завдяки винятковому тактові, який дозволяв йому чесно супроти своїх колеґ вийти з доби масакр і доносів 1930-их рр. і пізніше очолити всю літературознавчу роботу в УРСР.

У працях його того періоду (а навіть і пізніше, як це видно з наведеної нами цитати про Щоголева) виразно помітна увага до мистецької аналізи літературного твору, його поетики. Надаючи цьому великого значення, він опублікував і окремо кілька праць, присвячених поетиці й психології творчости. Найвизначнішою з них є «В майстерні художника слова» (рос. мовою, 1923), далі передмова й примітки до перекладу з німецької «Поетики» Р. Мюллера-Фрайнфельса (1923), стаття «До побудови теорії літературних стилів» (1931) та ін.

Другою прикметою, що характеризує літературознавчу методу О. Білецького, є, за свідченням М. Ґудзія, його переконання, «що для того, щоб всебічно висвітлити історико-літературний процес, необхідно дослідити творчість не тільки найбільших літературних величин, але й письменників другорядних і навіть третьорядних, яких уже забули, але які були колись одною з складових частин літературного

руху». До речі буде тут додати, що і в першому, і в другому погляди Білецького й Зерова цілковито збігаються (пор. М. Зеров, «Нове українське письменство»).

Але чи не найбільше підкреслював Білецький потребу вивчати історію української літератури у зв'язку з історією світового письменства. У цьому пляні писані такі його оглядні праці, як «Двадцять років нової української лірики» (1924), «Проза взагалі і наша проза 1925 року» (1926) та ін. І хоч ледве чи сьогодні належить до доброго тону підкреслювати зв'язок української літератури з світовою, Білецький у передмові до свого двотомника «Від давнини до сучасности», уже не задовго до смерти, вважав потрібним з притиском сказати:

«За давнім переконанням автора, історію української літератури не можна вивчати іманентно або обмежуватись тільки встановленням її зв'язків з російською та іншими слов'янськими літературами. Справжнє уявлення про українську літературу можна одержати, лише розглядаючи її в міжнародному маштабі, залучаючи для порівняння літературний матеріял, на фоні якого стане зрозумілою її національна специфіка».

*

Підсумовуючи свою літературну спадщину, Білецький у тій же передмові писав:

«...І от сталося так, що багато з моїх творів — цих дітей захоплюючих бесід і живих роздумів — поновити зараз неможливо, оскільки вони лишилися як усна творчість, — нагадує про них хіба десь якась побіжна замітка або суха стенограма. Було немало й написаного. Це сотні рецензій на кандидатські і докторські дисертації, на художні твори початківців, ювілейні та інші газетні статті тощо. Частина їх збереглась, частина загублена. Все це входило в коло моєї громадської діяльности (підкреслення наше — І. К.). І хай за рахунок її значно скоротився обсяг моєї власне наукової продукції — за цим я не шкодую. Признаюсь, ніколи не думав я про те, що метою життя є підготовка зібрання своїх творів, і завжди більше цікавився творами інших авторів, що виростали на моїх очах. І найбільшою радістю для мене було усвідомлення того, що моя мисль знаходить відгук, є стимулом до роботи самостійної думки моїх молодших товаришів-учнів, які вже створили або створюють серйозні дослідження».

Дещо, сказане тут, треба приймати так, як є, дещо потребує пояснення, бо писане в умовах, у яких ніхто не сміє сказати всю правду. Це правда, що Білецький не належав до того типу кабінетних учених, які збирають сухі факти і укладають їх у товсті монографії. Як неперівняний срудит і знавець фактів, він розглядав їх як живі мистецькі явища. І тому його тягнуло до активної участи в літературному житті, що, зрозуміла річ, заважало сидіти над власними томами.

Але з другого боку, інтерес до «громадської діяльности» був причиною того, що за нього вхопилися, щоб перетворити на репрезентативного вченого. І коли це сталося, його наукової праці вже ніхто не потребував. Їм потрібно було, щоб Білецький своїм ім'ям прикривав невігластво і фальш, що панували в радянському літературознавстві на Україні, щоб засідав в урочистих президіях, очолював ювілейні комітети, врешті писав, як він сам сказав, «ювілейні та інші газетні статті» тощо. Це те, чого покійний учений одверто сказати вже не міг.

Проте про любов до педагогічної праці, до «виховання... молодших товаришів-учнів» сказане зовсім щиро. Білецький був визначним педагогом, і всі його учні (а серед них кілька сот з науковими званнями, тобто фактично майже всі літературознавці молодшого покоління) згадують його з щирою пошаною. Такі є всюди, чимало їх і на еміґрації.

*

Радянське життя повне парадоксів. І ось один з них на прикладі Білецького. Тим часом як інший учений того самого покоління, українець з походження й з української школи (учень В. Пертца) Микола Ґудзій (нар. 1887) з початку 1920-их років пішов до Москви, щоб там викладати в університеті стару російську літературу (його перу належить основний університетський підручник «История древней русской литературы»), народжений у Казані і вихований на російській культурі О. Білецький мав розглядати (а тим самим і відстоювати) ту саму літературу як українську. Ясна річ, що його позиція не була вигідною. Тим більша наша пошана до нього.

В. ШАЛІ: «БІЛИЙ ДОКТОР» — АЛЬБЕРТ ШВАЙЦЕР

Доктор Альберт Швайцер є однією з тих постатей, яку сучасне людство може виставити на небесному суді на свій захист, якби воно у своїй цілості було обвинувачене в гріхах та лиходійствах.

Доктор Швайцер відомий і поважаний у цілому світі. Він людина гідна подиву, бо в ньому поєдналися письменник, філософ, мистець, будівник, лікар і гуманіст, пройнятий бажанням служити іншим.

14 січня 1960 року святкував він у шпиталі Лямбарена 85 років з дня свого народження.*) Але і нині він продовжує працювати для людей, позбавлених елементарної культури, — і напевно серед них він і закінчить свої дні.

14-те січня 1955 року — день вісімдесятиліття Альберта Швайцера — світова преса відзначила як міжнароднє свято. Цей день було відзначено і святковим словом, і музикою, і грошевими пожертвами. До доктора Швайцера у Лямбарені йшли телеграми з усього світу. А адресат, як завжди за останні тридцять років, і в цей день працював у заснованому ним для негрів шпиталі.

Лідер американської демократичної партії Стівенсон у своїй промові, присвяченій докторові Швайцеру, назвав його «справжнім громадянином світу». Коли до доктора Швайцера звернулися з пропозицією скласти промову до мільйонів шануючих його в усіх країнах світу, він з властивою йому скромністю відповів:

— Дякую за добрі побажання. На жаль, я дуже стомлений і занадто зайнятий, щоб складати таку промову.

Дивною є доля Альберта Швайцера. Не жадоба авантюр привела його на чорний континент. Син пастора (А. Швайцер народився 14. 1. 1875 р. в Кайзерберзі, в німецькому Ельзасі), він не шукав адептів своїй релігії. Доктор і вчений, — але наукові відкриття лише самі по собі приваблювали його. Постійно і чесно він називає всілякі помилки і заблуди нашої доби, повстає проти злочинів матеріяльної культури, яке веде невідомо до яких проваль, — і чи не шукав він серед чорних забуття від цих настирливих і нерозв'язаних питань і проблем? Чи не був його від'їзд у Ґабон утечею? Можливо, що всі ці елементи мали свій вплив на його рішення.

---

*) Лямбарена лежить у Ґабоні (Екваторіяльна Африка), колишній колонії Франції, яка з 18. 7. 1960 стала незалежною Ґабонською Республікою. Клімат Ґабону шкідливий, особливо для европейців. Це загальновизнана «могила для білих»: велика вологість, часті дощі, оранжерійна спека, різноманітні смертельні хвороби.

Але чіткішого пояснення треба шукати деінде. Швайцер є філософом. Для нього глибокодумність мусіла продовжуватись у дії, в акціях. Його життя — ілюстрація його роздумів і їх висліл. Але і це не все. Не розумування, не міркування привели до рішення покинути Европу цього музиканта, що його грою захоплювалися в Америці, Англії, Німеччині, Франції.

Життя його логічне, але воно не будоване на підставі логіки.

Одне і те саме полум'я одушевляло різноманітні його акції: любов до існуючого.

Дитиною він страждав від того, що він краще вдягнений, краще вихований, ніж малі його товариші — діти селян, які відвідували разом з ним школу. Він, живучи, мріє.

— Звичка ця залишилася у мене назавжди, — писав він, — і вона дедалі розвивалася. Якщо під час обіду мій погляд падав на сонячний промінь, перетворений на кольори спектру в карафі з водою, я забував у той же момент все, що мене оточувало.

Для дитини, а згодом для підлітка, все було повне таємниці: дерева, тварини, люди.

— У серці дитини відбувається таке, що не можуть собі навіть уявити дорослі, — писав він пізніше.

Перед сном він проказував молитву, складену ним самим:

— Наш Батьку на небесах, захисти і благослови всіх, що дихають, збережи їх від зла і дай їм мирно спати.

Альберт був зовсім ще малим, коли його батько-пастор взяв його з собою вперше в церкву. Там малий Альберт почув гру на церковному органі. Гра вразила його, — він захотів стати музикантом. Альберт мав лише сім років, коли він уже грав на органі нескладні речі.

16-річним юнаком Альберт вступає до університету у Страсбурзі, студіює теологію. Він занурюється в аналізу священих текстів, відбуває пізніше військову службу, а далі їде в Париж, щоб стати там доктором філософії.

Але поруч з філософією Швайцер захоплюється музикою. «Тангойзер» справив на нього колосальне враження: багато днів після вистави він ходив зачарований. Бах зробив на нього ще більший вплив. У цей час Швайцер знайомиться з славнозвісним органістом Відором, перекладає для нього гімни Лютера.

— Мистець є не тільки маляр, не тільки поет, не тільки музикант, — він все це вкупі. Багато людей помилково думає, що вони бачать картину, — вони по суті її чують», — сказав ще молодий Швайцер.

Після Парижу — Берлін. Тут у родині гуманіста Ернеста Курціюса, під час загальної розмови Швайцер почув фразу з уст одного з запрошених гостей:

— Ми — лише епігони!

— Епігони? Нащадки? Лише нащадки?

— Не ми робимо світ, не ми його ведемо. Ми живемо залишками минулого. Цивілізація в наших руках виснажується, вичерпується. Ми — залишки.

Ці висловлювання вразили молодого Швайцера.

Три величини опановують його: Євангеліє, Бах і ідея, що світ, повний несправедливости і зла, наближається до свого кінця.

Швайцер знов у Страсбурзі, викладає теологію, його кар'єра заповідається бути блискучою. Його роботи вже починають друкуватися. Його поважають, люблять, матеріяльно він добре забезпечений.

Він мандрує. І повсюди, на кожному етапі критикує органи в церквах, випробовує їх, порівнює.

Здається, він щасливий. І все ж...

— Той, кого страждання обминуло, повинен бути зобов'язаним злагіднювати страждання інших. Всі ми повинні нести наш тягар нещастя, яке повисло над світом. Ця думка мене гризла. І коли я визволився від неї і почав вільно дихати, я уявив, що знову зможу бути господарем мого життя. Але невелика хмаринка знову піднялася над обрієм. Я міг, ясно, що міг відвернути очі від неї, але вона дедалі зростала. Поволі, але безупинно вона ширилась і нарешті вкрила для мене все небо.

Так поволі прокидалось у ньому покликання місіонерства.

Ще дитиною його найбільшим бажанням було «бути, як усі». Тепер він хоче бути «людиною серед людей».

— Як це сталося? Я читав про бідування чорних тубільців у незайманих лісах. Я чув від місіонерів про їхні злидні. І що більше я думав про це, тим більше мені здавалося, що ми, европейці, занадто мало замислюємося над великим завданням, яке ми повинні виконувати в далеких країнах.

— Не можна допускати, щоб цивілізовані народи зберігали лише для себе могутні засоби боротьби з хворобами, з фізичними стражданнями і смертю, — ті засоби, що їх дає нам наука.

Ті, до яких прямує думка Швайцера, стоять найдальше від цивілізації, яку він засуджує. Він бере в оборону тих, які найменше зіпсовані традиціями, історією — «чистих людей», за його оцінкою. Він піде до них, щоб зазнати на собі самому те зло, що за нього несе відповідальність «цивілізований» світ.

Бажання здійснити місію серед чорних примусило Швайцера вибрати ту діяльність, яку він веде серед них і дотепер.

Довгі чи короткі були ці роздуми? Фактом є, що Швайцер знаходив задоволення в дотеперішньому житті: він любив музику, йому подобалося викладати, виголошувати промови, йому подобалися оплески після його концертів, якими щедро нагороджували його слухачі.

— Той, хто мріє про героїзм і ці втілює мрії в дії, але без ентузіязму щодо взятих на себе обов'язків, — сказав Швайцер, — може бути корисним людству. Але треба ще залишитися героєм у від-

мовах в особистому житті, треба героїчно переносити власні страждання.

Він познайомив друзів з своїм наміром зорганізувати в Африці лікарню. Це піднесло бурю критичних зауважень. Його не розуміли, з ним не погоджувались.

Для здійснення своїх планів Швайцер почав вивчати у Страсбурзі медицину. Він хотів здійснити «релігію любови» до знедолених на практиці. Він вивчав хірургію, психіятрію, фармакологію, вивчав пристрасно, глибоко — і одночасно тремтів на іспитах, як звичайний собі студент.

Одночасно Швайцер працював над закінченням великої праці п. з. «Історичне дослідження про особу Ісуса» («Recherche de la Personne historique de Jesu»), читав лекції в Парижі, Еспанії, Німеччині. Швайцер звернувся в Парижі до «Союзу місіонерів». Його пропозицію про заснування лікарні в Африці спочатку відхилено.

В 1911 році він уже доктор медицини.

Шість довгих років вів Швайцер клопотання про дозвіл відкрити шпиталь в Африці. Нарешті він одержав цей дозвіл, але шпиталь мусів бути закладений на власні кошти Швайцера. До того — сувора заборона проповідувати серед чорних! Швайцерові було покладено в обов'язок «залишитися німим, як карп».

Незадовго перед від'їздом він одружується і вкупі з дружиною готує список усього потрібного: цвяхи, казанки, медикаменти, хірургічний інструмент.

Одночасно продовжує давати концерти, збирає гроші. Кілька тисяч франків, п'ять тисяч доларів — все для лікарні.

16 березня 1913 року він разом з дружиною від'їжджає з Бордо, приїздить 14 квітня у Порт Жентіль (у Ґвінейській затоці Західньої Африки, майже на самому екваторі) і відразу ж підіймається рікою Огоуе до Лямбарени.

У своїй книзі «На узліссі незайманого лісу» («À l' orée de la forêt primitive») він описує пейзаж, що його оточив: ліяни, дивовижні квіти, велетенське листя дерев, безмежні водяні простори, мавпи. Лямбарена була йому вказана «Союзом місіонерів», але ніщо не було підготоване. З невеликою сумою привезених грошей, не втрачаючи дарма жодного дня, починає він закладати лікарню. Його дружина ретельно йому допомагає. Ціною неймовірних зусиль «шпиталь» нарешті створено, і Швайцер, «Білий доктор» — так назвали його чорні — почав свою діяльність: лікування хворих негрів. Власноручно влаштував він операційну залю — в колишньому курнику, який, ясно, не мав і вікон.

За дев'ять перших місяців було прийнято 2 000 хворих. Кожний, хто був вилікуваний, платив кількома днями праці для дальшого розгортання шпиталю. Швайцер сам ставав то тесляром, то муляром.

Він прив'язався до чорних більше, ніж він думав, він полюбив цих рабів нещастя і страху.

Виникає війна між його корінною батьківщиною і батьківщиною прибраною — між Німеччиною і Францією. Як пояснити цим дикунам, чому б'ються білі?

— Може вони б'ються так жорстоко тому, що не їдять своїх мерців? — питають його тубільці.

Швайцер, самотній, грає вечорами Баха і Франка, а ночами пише працю: «Занепад і відродження цивілізації» («Déclin et renaissance de la civilisation»). Перші листки цієї роботи з'їла антилопа.

У 1917 році він вивозить у Францію свою хвору дружину. У Франції Швайцера інтернують, бо він за паспортом німець. Його везуть у концентраційний табір коло Піренеїв. У 1918 році його звільняють. Швайцер їде у Страсбург, працює над питаннями філософії, музики. У Барсельоні його запрошують дати концерт. Великий успіх.

Згодом він у Швеції, в університеті міста Упсаля. Єдиною його метою є зібрати кошти для продовження роботи у Лямбарені. Протягом п'яти років він дає концерт за концертом, конференцію за конференцією — в Англії, Швайцарії, Данії, Празі і констатує, що його реноме зростає, що його ізольована дія у пралісі знаходить відгук і підтримку.

У 1924 році, коли він вдруге відплив в Африку, серед його баґажу було чотири величезні лантухи, повні листів, на які він не встиг відповісти. Йому писали з усіх країн світу. З ним їхав його помічник-лікар з Оксфорду.

Швайцер був уже не сам: коло нього помічники-лікарі, медичні сестри. Постійна достава медикаментів, грошова допомога, подарунки, будівельні матеріяли, навіть моторовий катер.

Але те, що було збудоване ним у перше його перебування, лежало в руїнах: дахи провалились, стіни розвалені.

Потрібно було 18 місяців упертої праці, щоб відбудувати шпиталь, поширивши його. Швайцер з опухлими ногами, покритими болячками, знову стає тесляром.

— Чи можуть мої чорні добре працювати? Взагалі працювати ре ґулярно? Для себе самих? — запитує він себе. І переконується, що тубільці працюють незадовільно і неохоче, що вони до праці, та ще до впертої, щоденної, не призвичаєні.

У неділю дзвонить дзвін, скликаючи чорних на молитву.

Чорні збираються під відкритим небом, слухають фонограф, тут же випасають своїх кіз, інші розглядають все і всіх. Найбільше забавляють їх мавпи, які збираються на деревах — слухати музику і співи. Негри наслідують рухи тварин і голосно сміються.

Швайцер розповідає їм анекдоти, переходить до їхнього щоденного життя, пояснює, як треба жити. Йому помагають два перекладачі. Нарешті він пропонує скласти руки і проказати кілька слів молитви.

Це все. Чорні повертаються до своїх хатинок.

Перед другою світовою війною шпиталь мав уже 400 ліжок і 9 сестер-помічниць.

Під час війни — майже повна ізоляція Лямбарени. Але у країнах Європи та Америки створилися комітети допомоги, і гроші надходили далі.

Не зважаючи на цілком зрозумілу перевтому, доктор Швайцер рідко коли виїжджає з Лямбарени до Європи. Він завжди використовував своє коротке перебування в культурних центрах на збирання нових грошових сум для утримання і розширення шпиталю. Продавав свої написані роботи (в ці роки він створив значну роботу: «Великі мислителі Індії»), давав концерти, улаштовував конференції і всі зібрані гроші та матеріяли віз до Лямбарени, щоб удосконалювати та модернізувати шпиталь.

Що ж являє собою відома нині в усьому світі лікарня в Лямбарені, що їй присвятив доктор Швайцер усе своє життя?

Нині, як було і в минулому, шпиталь має досить своєрідний вигляд. Лямбарена — давнє село, перерізане численними стежками, що серед них не легко зорієнтуватися.

— Я створив мій шпиталь, як симфонію, — говорить доктор Швайцер.

І справді — з першого погляду годі розібратися в системі численних будинків, хат, хатинок, куренів, які розповзлися по пагорбах, подібно до гілок величезного дерева. І все це — серед незайманого лісу.

Перед тим, як будувати, треба викорчувати велетенські дерева, розчистити місце.

Нині доктор Швайцер споруджує комплекс з 24 будівель, кожна з яких матиме 30 метрів завдовжки. Ці будівлі призначено для хворих на лепру.

Доктор Швайцер щодня присвячує від 5 до 8 годин наглядові за роботами. В лепрозорії можна буде примістити до 250 хворих на проказу, які тимчасово живуть у бамбукових хатинках на березі ріки.

Забагато, як на свій вік — 85 років! — працює доктор Швайцер і нині. Він це визнає і сам, кажучи, що ніколи ще він не був такий стомлений, навіть тоді, коли він на початках, лише за допомогою чорних будував свій шпиталь.

Він перевіряє кожний деталь конструкції, перевіряє вперто, цілими годинами, під палючим сонцем. Від величезної втоми він інколи, стоячи, закриває очі і раптово засипляє; потім прокидається, хапає інструменти, що ними робітники працюють не так швидко, як йому бажалося б, кидає розпорядження, як удари батога. До інших, як і до себе, він ставить вимоги, що їх виконати першому-ліпшому важко Його нервова система зіпсована 40-літнім перебуванням у Ґабоні, він не терпить жодного запізнення в роботі.

— Він тяжкий,— кажуть його друзі, усміхаючись. А доктора Швайцера роздирає незадоволення темпами роботи, лінощі одних,

нерозуміння других. І кожного дня натягає він на себе свій робочий одяг, щоб самому, завжди самому наглядати, вказувати і... страждати.

Всі, що його оточують, бажали б бачити його на відпочинку або працюючим над філософічною темою. Бо для будування лепрозорія є люди, готові замінити його. Але його воля до боротьби за успіх є ще й нині така сама вперта, як і на початках його діяльности. Ще й тепер він нікому не довіряє нагляду за кладкою бетону або за якимнебудь іншим деталем робіт. Практичний, як селянин, він не має повного довір'я ні до кого і веде роботи методами, що їх молодша ґенерація вважає за віджиті, архаїчні.

— Мої пляни, ви питаєте? Всі вони у мене в голові, — заявляє він гордовито.

Швайцер розгортає їх у роботі день за днем, приводячи до нестями тих, що хотіли б бачити на папері схему конструкції в цілому.

Доктор Швайцер не надає великого значення продуктивності в роботі, тій продуктивності, яка посідає тепер таке почесне місце в усіх ділянках нашого життя.

Доктор Швайцер проголошує інші цінності: впертість у роботі, любов до роботи. Ці дві якості, на його думку, мусять давати блискучі успіхи. Він сам з любов'ю віддається праці, яка має кінець-кінцем одну мету — лікування хворих, добробут тубільного населення, і хоче своїм власним прикладом прищепити неграм згадані вище цінності.

Не дуже прихильно ставиться доктор Швайцер до різних технічних удосконалень, які зменшують напругу м'язів, скорочують час роботи:

— Чому обов'язково треба застосовувати екскаватор і механічні мішалки бетону, коли вживання їх дасть лише зменшення часу роботи, але одночасно зменшують час для вправ над волею одержати добрі результати?

Він хоче, щоб чорні привчилися шанувати роботу та її наслідки, бо це викличе у них почуття пошани до власної особи.

Найбільше турбує й нервує доктора Швайцера занадто велика повільність цього процесу.

Хто переможе? Чи чорні, психічно формовані впродовж тисячоліть жахом перед невблаганними природними чинниками і покорені ними, чи пристрасна 85-літня людина?

Тяжкий двобій!

Сьогодні від Лямбарени до Европи не треба подорожувати цілі місяці; досить 19 годин, щоб прилетіти з неї на аеродром Парижу. Первісний незайманий ліс зникає, у багатьох місцях його шукають нафти, знаходять її і експлуатують.

Щодо шпиталю, то справа нині не в підкоренні пралісу, що давніше виростав буквально вочевидь на місцях, щойно очищених, і не в голоді, що часто загрожував існуванню шпиталю через брак

ресурсів. Це все минуло. Нині вся справа у бюджеті, що зростає не щодня, а щогодини, в міру збільшення персоналу і зростання будівництва та інших невідкладних потреб.

Поволі шпиталь модернізується. Принцип окремих хатинок залишається далі в силі, як було і сорок років тому. Але головні лікарські будови у Лямбарені мають уже електричне устаткування. А ще зовсім недавно доктор Швайцер оперував при гасовій лямпі. Медикаменти прибувають новітні, що до їх вживання звикли молоді лямбаренські лікарі.

Шпиталь має першорядні апарати радіографії, радіоскопії, радіотерапії; з ними працюють уже з 1954 року. Електромашини подають світло в різного роду залі. Щедрий дарунок князя Ренье III Монакського дозволив закінчити хірургічне устаткування.

Чого можна чекати в близькому майбутньому стосовно шпиталю Лямбарени? Лепрозорії збудовано з міцного матеріялу — вони залишаться в доброму стані досить довгий час. Але головній частині шпиталю загрожує руїна. Отже знову постає питання перебудови. Тридцять років в екваторіяльному кліматі — це занадто довгий час. По кількох роках шпиталь буде реконструйовано. А всі матеріяли такі дорогі. Доктор Швайцер не закриває очей на труднощі ведення справи, справи всього його життя. Бюджет переобтяжений.

В 1945 році він писав:

«Провадити шпиталь у майбутньому буде дедалі трудніше. Можна навіть запитати себе, чи матимемо ми цю можливість, якщо взяти на увагу велике і необліковне збіднення, що панує повсюди».

Нобелівська премія і дари, які надходять з усього світу, — це лише мала частина видатків такого значного лікарського закладу, яким є шпиталь Лямбарена. В одній розмові під час свого короткого перебування коло дружини в Ельзасі Швайцер висловився так:

— Коли я роздумую над тим, що я зміг би реалізувати сам, то роблюся досить скромним. Я повністю здаю собі справу, наскільки допомогли мені різноманітні обставини. Якби я мусів знову пустити в рух ту саму справу, ледве чи зміг би я створити все в інших обставинах; та й обставини не були б тими самими.

— Я міг виконати мою роботу завдяки відданості моїх помічників — лікарів та сестер-жалібниць, завдяки допомозі моїх друзів. Якщо я міг розширити мою працю згідно з вимогами часу та обставин, то виключно тому, що я мав друзів у цілому світі, які своїми дарами підтримували дедалі більші вимоги лікарні.

— А я по суті вніс лише свою впертість. Ніколи не було в мене на думці, що я роблю щось екстраординарне — я мав лише почуття, що я був той, кому допомагали і який через цю допомогу зміг виконати свою справу. І я вдячний Богові, бо почуваю себе ніби упривілейованим. І в цьому почутті я знаходжу силу триматися, не вважаючи на втому.

Отже доктор Швайцер відчуває, що не пропали дарма роки аскетизму і пристрасної праці серед ворожої природи, без життьових радощів, серед навали різноманітних труднощів.

Самовіддану працю Швайцера, його моральні і філантропічні якості оцінив весь світ. Сороклітня праця в Лямбарені, де доктор веде життя святого з єдиним бажанням служити хворим, дала йому в 1952 році Нобелівську премію миру. На одному з засідань французької національної асамблеї була прийнята така резолюція:

«Національна асамблея висловлює докторові Швайцеру свою пошану і подяку і пропонує урядові занести його ім'я до ряду тих, хто являє собою приклад самовідданости та самозречення, — цьому є доказом усе його життя».

Під час однієї подорожі Швайцера в Европу його було запрошено до Лондону.

Літня людина з обличчям, укритим глибокими зморшками, вдягнена в стареньке пальто, підійшла до бічного входу Букінґемського палацу. Вартові віддали їй військову честь.

На доктора Швайцера — це був він — чекала королева Єлисавета. На його наполегливе прохання його було прийнято без приписаних церемоній, у невеликому сальоні палацу. Королева Єлисавета навіть нагородила його британським Орденом заслуги. Колишній президент США Айзенгауер одержав цей орден після закінчення другої світової війни, а серед 23 інших осіб, нагороджених цим орденом, бачимо Вінстона Черчіла, кількох воєнних героїв, поета Джона Мазеф'єлда, композитора Ральфа Вільямса, маляра Жільберта Мюре.

По приїзді доктора Швайцера в Лондон йому було запропоновано зупинитись у великому і дорогому готелі. Але доктор поїхав до свого ельзаського друга, Еміля Метлера, власника скромного чайного сальону в бідному кварталі за Вестмінстерським собором.

Напередодні його прийняття королевою його було запрошено на один концерт. Скромний, як і завжди, доктор Швайцер чекав на початок концерту, щоб непомітно пройти у приділену йому льожу і забитися в найдальший і найтемніший її куток.

Він уперто відмовлявся підійти до борту льожі, коли публіка почала вигукувати його ім'я і апльодувати. Замість цього він попрохав дозволу подивитися на великий орган. Після концерту, коли публіка вже вийшла, Швайцер у супроводі конструктора цього органа, Ральфа Давнса, сів на місце органіста і перед кількома здивованими сторожами грав Баха і Відора.

На інтерв'ю Швайцер не згодився, відповівши, що не має часу: перед своїм від'їздом у Лямбарену він повинен закупити багато медикаментів та інструментів, а також має досить праці з виправленням своїх манускриптів.

На честь Швайцера драматург Джільберт Ґеброн написав п'єсу під назвою: «Вже північ, докторе Швайцер». П'єса була поставлена в театрі «Атенеє» в Парижі.

*

Швайцер — один з авторитетних знавців музики Баха. Також знавець Ґете. Знавців Ґете і Баха не так то вже мало. Але звичайно ці люди далекі від практичної діяльности. Швайцер, знавець Баха і Ґете, — не самотній естет. Він день-у-день на узліссі ґабонської пущі лікує тубільців від сонної і слонової хвороби, малярії, пранців, лепри.

Основою його філософії є мораль. Він пише:

«Занурений у думки, сидів я на чардаку баржі, намагаючися знайти основне і загальне поняття моральности, — те, чого я не зміг відкрити в жодній філософії.

«Я писав, сторінка за сторінкою, беззв'язкові фрази, намагаючися зосередитись над проблемою. І лише на третій день, увечорі, в той момент, коли ми пробивалися через стадо гіпопотамів, несподівано мій мозок пронизали слова:

«Повага до живого! До життя!»

«Залізні двері піднялися! Стежка крізь чагарі відкрилася! Я знайшов мій шлях до ідеї, яка була одночасно і ствердженням миру та життя, і моральним вченням.

«Моральне вчення, — пише далі Швайцер, — є ніщо інше, як повага до життя. Добро полягає в підтримуванні й закріпленні життя, а знищення життя, заподіяння шкоди життю, є зло».

Ця повага до життя, за концепцією Швайцера, мусить бути діяльною, активною.

«Не може вчений жити лише для науки, навіть якби він, живучи для неї, і був корисним для суспільства.

«Не може мистець існувати лише для свого мистецтва, навіть коли він приносить надхнення багатьом своїм товаришам. Повага до життя вимагає від усіх жертвувати частину свого власного життя для життя інших».

Такий світогляд, здавалося б, мусів би привести до «спрощення», вульґаризації індивідуума. Але Швайцер при своїй щоденній роботі для негрів не відмовляється ні від Баха, і ні від Ґете.

Дальші філософічні ідеї Швайцера виглядають так:

«Цивілізацію я визначаю як духовий і матеріяльний проґрес у супроводі морального розвитку окремої особи і всього людства.

«Все, що ви одержали в більшій мірі, ніж інші, стосовно здоров'я, здібности, здатности до успішної дії, приємних умов дитинства, гармонійного родинного життя, — все це ви не маєте права приймати як щось вам приналежне само собою. В обмін ви мусите принести також пожертву — частину вашого життя для життя іншого.

«Талант, виключно сприятливі умови життя не є благом, що само собою розуміється. Вони повинні бути оплачені офірами для іншого життя.

«Але людина має й основні, фундаментальні права».

Ось ці права за Швайцером:

«Поперше, право на життя; подруге, право на свободу пересування; потретє, право на землю та надра і право користуватися ними; почетверте, свобода праці та обміну; поп'яте, право на судову справедливість; пошосте, право жити серед природної національної організації; посьоме, право на освіту».

В 1927 році Швайцер збудував у своєму селі в Ельзасі дім — простий, ясний, понад шляхом. Кожний, хто хоче, може бути прийнятий у ньому, коли Швайцер буває там, може приєднатися до його світлого і простого життя. Молодь, незорієнтована в складних проблемах сучасности, очищується в промінні цієї людини.

— Тут дивляться вгору, почувають подих ідеалу, величі, духовости — любов і пошану до Людини, до Життя, — кажуть відвідувачі.

Повага до всього існуючого і жалість до тих, що страждають, — девіза життя Швайцера.

Іноді його охоплює журба і туга, — можливо, за культурним життям. Одного разу, стомлений, він промовив:

— Яким треба бути дурнем, щоби приїхати сюди лікувати всіх вас, дикунів!

А чорний, який був недалеко від нього, відповів:

— Так, докторе, тут, на землі ви — великий дурень. Але на небі — цілком інакше.

ЛИСТ ІЗ СЕЛА ГАМІЛТОН

НА СТУДІЙНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ

Цьогорічна «Конференція в справах закордонної політики», яку щорічно влаштовує Колґейтський університет і яка відбулася від 10 до 14 липня, була, на жаль, останньою конференцією ширших розмірів, якщо мова про її учасників у майбутньому. Про таке звуження з неприхованим смутком повідомили її організатори. Сьогодні годі сказати, як виглядатиме чергова, тринадцята, конференція в наступному році.

Авторка цього репортажу мала нагоду бути учасником конференції, яку в поінформованих колах популярно називають «Колґейтською конференцією», завдяки запрошенню дослідно-видавничого об'єднання «Пролог», співробітники якого кілька років належать до постійної екіпи запрошених. Досі з українців брали активну участь у цих конференціях такі особи: проф. Лев Добрянський, д-р Любомир О. Ортинський, адвокат Степан Ярема, ред. Володимир Душник, д-р Ярослав З. Пеленський, панна Мирослава Томориґ та інші. Я була там уперше, і тому не можна дивуватися, що мала деякі сумніви щодо моєї участи, які цілковито розвіяв покійний уже сьогодні Л. Ортинський, що з доручення «Прологу» вів розмови зі мною в цій справі. Його аргументи були прості: треба також і українській молодшій ґенерації познайомитися з організацією таких конференцій, з її дискусійними темами та учасниками і в безпосередніх розмовах та публічних виступах логічно і об'єктивно переконувати контрагентів розмови чи опонентів. У зв'язку з цим він висловив прохання, щоб на сторінках журнала «Сучасність» я зформулювала свої враження та спостереження.

На сторінках щоденника «Свобода» (числа від 19, 20 та 21 липня) Л. Ортинський докладно зреферував хід дискусій на Колґейтській конференції і поробив відповідні висновки. Тому я старатимуся не повторювати зреферованих уже ним проблем і обмежу свій «лист спостережень» своїми, власними рефлексіями.

*

«Закордонна політика є тепер більше, ніж колинебудь, справою всього суспільства», — таким ствердженням закінчив своє письмове запрошення проф. Чарлз Р. Вілсон з Колґейтського університету, розіслане на адресу запропонованих учасників 12 конференції в справах закордонної політики США. Конференції цього роду скликаються на те, щоб особам, зацікавленим зовнішньо-політичними справами, дати можливість для зустрічей з офіційними представниками інших держав, з виконавцями та дорадниками закордонної політики США і з фахівцями тієї чи тієї ділянки зовнішньої політики.

Учасниками-слухачами таких конференцій є дипломатичні співробітники чужоземних амбасад у Вашінґтоні, професори, експерти, студенти політичних наук, а навіть учні вищих кляс середніх шкіл (останні дві категорії рекрутуються передусім з-поміж стипендіятів), а далі — представники різних громадських організацій, у тому числі також і жіночих, і особи, просто зацікавлені теорією та практикою зовнішньої політики. Бувають навіть випадки, що в таких студійних конференціях участь бере ціла родина.

Звичайно організатори Колґейтської конференції запрошують представників усіх дипломатичних місій у Вашінґтоні, але не всі користуються з такого запрошення. В цьому році, наприклад, відмовилися від запрошень дипломати країн т. зв. східнього бльоку, подавши за причину... несподіване захворіння; виходило б, що серед дипломатів «соціялістичних і народньо-демократичних» країн у перші дні липня виникла якась «неокреслена» пошесть. Вийняток зробив тільки представник Югославії Драґолюб Рістіч. У конференції взяли участь дипломатичні представники більшости країн Західньої Европи; не бракувало представників Далекого Сходу, «нової Африки» та Південної Америки.

Українців репрезентували: адвокат С. Ярема та ред. В. Душник від УККА, і д-р Л. Ортинський та підписана — від «Прологу»; на деяких засіданнях був присутній Володимир Прибила, голова Союзу українських студентських товариств в Америці (СУСТА). Моя присутність, мабуть, мала на цілі довести чужинцям, що український народ не складається тільки... з чоловіків.

*

Після восьмигодинної подорожі автомашиною, якою керував Л. Ортинський, і після так само довгої дуже розмови, а то й завзятої дискусії на різні політичні теми, зв'язані з конференцією, ми опинилися в селі Гамілтоні, місцевості, де знаходиться Колґейтський університет. Ні читач, ні я не помилилися. Гамілтон так і називається село! Розташоване воно серед садів, оточене фармами. Єдиною ознакою, якою воно відрізняється від довколишніх сіл, є університет, колись званий Медісонським і заснований на початку мину-

лого століття. І хоч сам університет побудований на віддаленій від села горі, все ж ми не вільні від враження, що село Гамілтон виключно служить йому. В селі існують: побудований в колоніяльному стилю готель, ресторан, аптека, кілька необхідних крамниць і мале кіно, де звичайно показують нецікаві фільми. Це є все. Атракцією Гамілтону є тільки університет, відділений гордо від села старими деревами і малим ставом.

Для учасників конференції все було приготоване: треба було тільки зареєструватися, взяти програми та ключі до кімнат в університетських гуртожитках.

Президент університету проф. Іверет Кейз та його мила дружина влаштували в своїй садибі традиційну «коктейл парті», щоб 315 гостей могли взаємно познайомитися: багато учасників віднаходили своїх давніх знайомих, між іншими нав'язувалися нові знайомства. «У вас прекрасний мехіканський пояс» — так привітав хтось мене, мавши на думці мою гуцульську крайку, якою я вперезалася за вказівками непомильного авторитету української жіночої моди — журнала «Наше життя». Прийшов час на дипломатичну конверсацію з мого боку: «Бачите, ми всі на світі брати — і мехіканці, і українські гуцули. Моя крайка найкращий доказ цьому.

Після вечері в університетській кафетерії почалося перше засідання, офіційно відкрите проф. Кейзом, який надав тон пізнішим дискусіям та обмінові думок під гаслом: «Подивімось реальності в очі, визнаймо існування фактів!»

Щоденно відбувалися два пленарні засідання. Доповідачам — відомим політикам та дослідникам міжнародньої політики — залежало на тому, щоб показати себе з найкращого боку. Їх виступи були цікаві, об'єктивні і побудовані на докладному знанні справ. Звичайно вони побували на цілій конференції, щоб могти познайомитися з усіма дискусійними виступами; дехто з них принаймні залишався один день, щоб мати повний образ дискусії після свого виступу. Один із сенаторів прибув з Вашінґтону спеціяльно замовленим літаком.

На пленарних засіданнях ми мали можливість заслухати виступи таких осіб: Гарлена Клівленда — асистента державного секретаря в справах міжнародніх організацій, амбасадора Джорджа Аллена — колишнього директора американського інформаційного аґентства ЮСІА, сенатора Джекоба Джевітса, негритянську громадську діячку д-ра Зельму Джордж — члена делеґації США на 15 сесію генеральної асамблеї ОН, кількакратного соціялістичного кандидата на пост президента США Нормана Томаса, авторку Марґарету Фішер та інших.

Побіч пленарних засідань головним місцем праці були дискусії при «круглих столах», тобто в комісіях («пенелах»), що їх на конференції було сім: для европейської проблематики, «нової Африки», «третьої сили» — невтралізму та невтральних держав, Об'єднаних

Націй, ядрової енергії та роззброєння, канадсько-американських взаємин і для латино-американських справ. При кожному «круглому столі» діяли голова і чотири «панелісти»-референти — звичайно професори або видатні експерти даної ділянки. В перших рядах слухачів сиділи представники тих держав, яких стосувалися дискутовані проблеми, і декілька інших фахівців, що виконували ролю дорадників («консульторів») і що їх завданням було в разі потреби спростовувати помилкові або неточні твердження «панелістів» чи дискутантів з-поміж публіки і давати відповіді на ставлені їм питання. Інші учасники конференції не були зобов'язані проводити весь час на слуханні рефератів або дискусії; вони мали право переходити від одного «круглого стола» до іншого залежно від своїх зацікавлень. Такі переходи дуже часто практикувалися тими, що хотіли познайомитися з цілістю справ, ставлених на конференції.

Ст. Ярема, Л. О. Ортинський, В Душник і я були покликані на консульторів при «круглому столі», де дискутувалися европейські справи. У зв'язку з цим варто занотувати один аварійний випадок: коли Л. Ортинський і я засіли в другому ряді, призначеному згідно з інструкціями для консульторів, і коли ми почали товариську розмову з нашими сусідами — представниками европейських держав, що сиділи в першому ряді, нашу розмову перебив голова нашого «круглого стола», Едвард Т. Дікінсон, попросивши нас звільнити зарезервовані місця. Ми це зробили з невимушеною усмішкою і навіть радо. Тоді засоромлений та збентежений «містер чермен» спостеріг свою помилку і на всі лади почав перепрошувати нас. Мабуть, для затертя неприємного враження Дікінсон попросив Ортинського виголосити «стейтмент» про становище на Україні зараз після таких же реферувань акредитованих представників держав. І так справам України віддано більше часу, ніж справам сателітних держав, про що було реферовано досить загально. Не зважаючи на цей дрібний випадок, наші відносини з містером Дікінсоном були дуже дружні та надзвичайно привітні.

*

Дискусія при «круглому столі», учасники якого займалися европейськими справами, йшла навколо питань єдности Західньої Европи, силових факторів цієї єдности і впливів та тиску комуністичного Сходу на Захід. Між іншим, основно продискутовано берлінське питання, впливи комуністів в Італії та Франції, вияви націоналізму серед европейської молоді та еволюцію цього націоналізму тощо. Дуже живу дискусію викликали проблеми европейської економіки: представники держав Европейської вільної торговельної зони (англійське скорочення — ЕФТА) були примушені не тільки з'ясовувати, але також і обороняти становище своїх урядів щодо спільного ринку Европейської економічної спільноти — становище, що було атаковане великою кількістю дискутантів.

Найважливішими дискусійними питаннями усієї конференції були справа ініціятиви Заходу супроти викливів комуністичного Сходу і проблема моральної вищости західніх ідеалів. В дискусіях виразно відчувалися нотки цілковитого незадоволення публіки з приводу того, що, мовляв, «комунізм має силу здобувати» і що Захід у своїй політичній діяльності «обмежується тільки реаґуванням на посунення Сходу». Твердження дипломатичних працівників, що ініціятивність Заходу проявляється і в об'єднувальних заходах Західньої Европи, і в ліквідуванні колоніяльних імперій, і в тісній економічній співпраці, аж ніяк не могли задовольнити критичної публіки. Майже всі учасники-слухачі висловилися за «тверду політику» супроти комуністичного Сходу. На їх думку, не війна, а якнайгострша рішучість у протизаходах є альтернативою до теперішньої міжнародньої ситуації. Особливо молоддю було висловлене бажання якнайефективніше допомогти людям за залізною завісою і народам, що тепер серед великих труднощів здобувають свою державну незалежність. Треба ствердити, що молоді дискутанти визначилися не тільки ідеалізмом, але також і реалізмом у своєму підході до складних справ міжнародньої політики. Справа входу червоного Китаю в ґроно Об'єднаних Націй чи не найкраще характеризує цей політичний реалізм молоді.

Свою інавґураційну промову на конференції проф. І. Кейз закінчив реторичним питанням, чи не прийшла вже для США пора зрозуміти факт існування червоного Китаю. В засіданнях, присвячених справам ОН та невтралізмові, велись у цьому питанні в присутності представника Тайвану дуже широкі дебати. Представники нових держав в Азії та Африці висловили, м. ін., погляд, що на одній з найближчих сесій генеральної асамблеї ОН більшість членів цієї міжнародньої організації голосуватиме за прийняття червоного Китаю до ОН. Таке рішення поставило б тоді уряд США в надто незручне становище.

Старання зрозуміти існуючі факти характеризував також підхід до проблем азійських та африканських держав. Американська негритянська громадська діячка З. Джордж, реферуючи свої спостереження під час своєї подорожі навколо світу, влучно схарактеризувала психічне наставлення «нових націй». Ці люди, — говорила вона, — не терплять наличок у стилі: «нові народи», «тубільці», «недорозвинуті держави» тощо. Пані Джордж пропонувала знайти для них інше окреслення — необразливе і необезцінююче їхню людську та національну гідність. Після її виступу всі референти та дискутанти уникали згаданих вище окреслень.

Зацікавлення міжнародньою організацією і співпрацею між народами відзеркалилось у кількості приявних на дискусіях, що стосувалися справ ОН. У цих дискусіях (до речі, як і всюди у США) почуття вибуялого націоналізму було цілковито чуже для молоді.

*

Як у дискусіях, так і в приватних розмовах приємно вражало знання присутніх про поневолені народи в імперіяльному засязі СРСР, у тому числі про Україну. Чи не завдяки попереднім українським делеґаціям на конференціях Колґейтського університету майже не існувала потреба спростовувати неправильні погляди про Україну та визвольну боротьбу українського народу. Найсильнішу апологію в справі допомоги поневоленим націям в СРСР, а спеціяльно Україні, виголосив чистокровний американець Крістофор Еммет, який цю допомогу назвав засобом «динамічної політики» Заходу. Еммет є головою Товариства американських приятелів поневолених народів.

Окремі учасники конференції самі старалися про інформації в справах поневолених народів, радо шукали за відповідною літературою і в особистих розмовах вимагали якнайдокладніших з'ясувань. Такі особисті розмови звичайно починалися наступним реченням: «Вибачте мою непоінформованість, але чи не могли б ви сказати мені...»

Засадничою темою конференції була «закордонна політика США в 60-их роках нашого століття — її проєкція». Історичні арґументи могли мати (як це переконалися наші балтійські побратими) тільки вияснювальне значення, щоб зрозуміти теперішній стан речей.

Загальну настанову конференції можна б схарактеризувати так: ми мусимо подивитися дійсності в очі і на цій дійсності будувати наші заходи, щоб усе вийшло на користь Заходові.

А щодо Европи цю настанову можна б коротко зформулювати: через тісніше співжиття европейських народів, окремих людей, а передусім молоді, можна осягнути сильну об'єднану Европу, чого так бояться керівники СРСР і до чого вони не хочуть допустити.

*

Метою українських учасників цієї конференції не було «виборотн Україну на паркетних бойовищах». Нашим завданням не було також бути безперервним, нудним гучномовцем про українські справи. Йшлося передусім про те, щоб відновити давні знайомства та нав'язати нові і своєю присутністю задокументувати присутність України в справах світової міжнародньої політики.

З приводу цьогорічної Колґейтської конференції треба згадати також і такий, здавалося б, «дрібний факт»: редактора В. Душника віднайшов колишній офіцер американського летунства, українець з походження. В конференційній програмі він побачив прізвища панів Яроми та Душника і довідався, що вони репрезентують УККА та «Окрейніен квотерлі». І йому, до якого сантиментом не промовля-

ють вишивки тещі, бо ж він ніколи не бачив реальної України, заімпонувала присутність людей такого самого походження, як він, на Колґейтській конференції. «Здобуваючи» приятелів для української визвольної справи серед чужинців, ми наново здобули свого земляка.

Мета конференції — разом звести дипломатичних представників з інтелектуальною частиною американського громадянства — була досягнена. Учасники з першої руки познайомилися з поглядами офіційних представників чужинецьких держав, а урядові кола США дістали можливість почути думки своїх власних громадян. Найважливішим успіхом треба вважати створення інтеліґентної та точно поінформованої громадської думки, без існування якої жодна демократична держава встояти не може.

Повторяю: треба висловити глибокий жаль, що майбутні конференції в Колґейтському університеті будуть обмежені і щодо засягу свого впливу, і щодо кількости учасників.

А на закінчення слід окремо підкреслити наскрізь гармонійну та сердечну атмосферу серед української делеґації, члени якої постійно взаємно допомагали собі. Ця дружня співпраця залишить по собі більше, ніж тільки приємний спогад. До речі, подібним висновком закінчив також свій звіт на сторінках «Свободи» — свій останній у житті публіцистичний виступ — д-р Любомир О. Ортинський, кількакратний учасник конференції у селі Гамілтон.

Марта І. БОГАЧЕВСЬКА

ЛИСТ З БЕРЛІНУ

НА НЕОСТРІВНОМУ ОСТРОВІ

Наші шановні читачки та читачі вибачать, що цей лист вийде, може, задовгий і що деякі справи в ньому будуть насвітлені аж надто детально та широко. Багато причин склалося для такого «епічного листа», і їх навіть важко перелічити. Ми обмежимося двома, на нашу думку, найсуттєвішими причинами, з яких, до речі, випливає цілий ряд функцій та похідних. Поперше, не зважаючи на факт розподілу Німеччини на «дві держави з різними політичними і соціяльними системами», Берлін все ж таки залишився німецькою духово-політичною метрополією — в Бонні офіційно вважають його «формально-правною столицею Німеччини», а в Панкові (в одній із східньоберлінських дільниць, де знаходиться резиденція голови держави НДР — «Німецької Демократичної Республіки») режимова пропаганда постійно твердить, що «західні сектори Берліну лежать на території НДР, столицею якої є Великий Берлін». Подруге, політика російсько-більшовицького імперіяльного центру перетворила Берлін на початку другої декади серпня цього року в один з найдраматичніших Гордієвих вузлів у взаєминах СРСР із Заходом. Отож обидві причини дають багатющий матеріял для працівника журналістичного пера, який свій відпустковий відпочинок провів у Берліні. Бо звідси можна б писати публіцистичного листа так, якби в ніч з суботи, 12 серпня, на неділю, 13 серпня, нічого важливого не сталося; а можна б присвятити його в цілому цій брутальній події та її наслідкам для міжнародньої політики.

Є ще один елемент, що примушує поширити розмір листа, зокрема коли автором його є український спостерігач: у Берліні знаходиться багато слідів з поточної історії України, з яких чимало присипали румовища минулої світової війни або які опинилися тепер за залізною завісою, що її Вальтер Ульбріхт провів через берлінські житлові будинки, вулиці та площі; провів її з доручення Москви і на рекомендацію держав-членів Варшавського пакту.

Про останній політичний аспект Берліну і в зв'язку з цим про ходи на міжнародній шахівниці можна б писати, навіть не побуваю-

ши над Шпрее та Гавелем. Але безпосередні враження матимуть, мабуть, перевагу над теоретичною аналізою фактів та висновками, що випливають з такої аналізи. Здається, що в листі можна сказати дещо навіть для тих читачів, що в драматичні дні серпня дивилися на екрани телевізійних приймачів і для яких «немає вже нічого нового та сенсаційного в справі Берліну». Не збираємося однак задовольнити всіх, а радше старатимемося дати кожному трохи з того, що могло б цікавити його або що могло б якоюсь мірою узагальнити вже прочитане, почуте чи бачене ним деінде.

НАД РАЙДУЖНОЮ КАСКАДОЮ СВІТЕЛ

Лет з Мюнхену до Берліну і не довгий, і не надто коштовний. Повітряний корабель Панамериканської летунської лінії чи «Ер Франс» пролітає цю віддаль впродовж однієї години і п'ятдесят хвилин, а за поворотний квиток для нічного лету треба заплатити 158 німецьких марок (тобто кругло 40 долярів). Половина шляху проходить у т. зв. «повітряному коридорі» над радянською зоною Німеччини, яку не тільки на Сході, — наприклад, у київських газетах, — але також і серед деяких кіл Заходу називають «Німецькою Демократичною (!) Республікою». Пасажир ледве встиг познайомитися з американським чи французьким буфетом і побіжно глянути на подані йому газети, як уже під ним захвилювали каскади різнокольорних світел — це вулиці та світляні реклями великого міста, що лежить на політичному острові серед червоного моря тоталістської диктатури.

В сьогоднішньому світі, в якому такими модними стали всілякі сльоґани та штампові окреслення, для Берліну аж напрошується назва «неострівний острів», а для берлінців — «остров'яни з політичного примусу». Це окреслення насувається вам не тільки в Темпельгофському аеропорті, де причалюють і стартують американські та брітанські пасажирські літаки і де можна побачити написи для митного контролю, призначеного для тих, що відлітають з Берліну, але також і знаменитий берлінський літературно-політичний кабарет носить промовисту назву «Ді Інзулянер». Літаки компанії «Ер Франс» мають свій аеропорт у Теґелі, в дільниці, що лежить у французькому секторі. Престижева справа французів? Ні, французька лінія з якихось причин посварилася з американською та брітанською летунськими лініями і «усамостійнилася» в останні роки. З Теґельського аеропорту відлітав у серпні американський віцепрезидент Ліндон Джонсон, щоб зробити дружній реверанс французам, уряд яких втримує найрішучішу та найгострішу лінію щодо можливих переговорів з Москвою в справі Берліну. Не виключено, що своїм жестом Джонсон хотів підкреслити також свою рішучість та гостре ставлення супроти Москви, бож різними засобами кори-

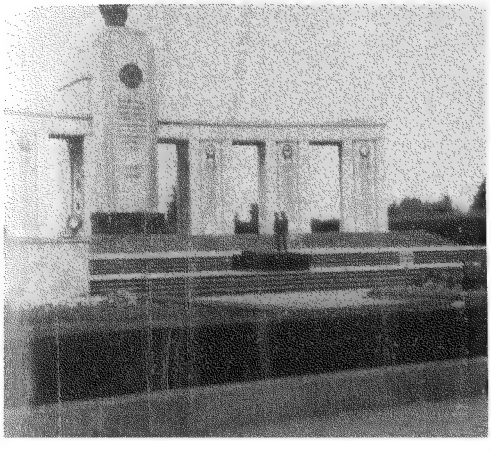

Вгорі: Перед Бранденбурзькими воротами після збудування «китайського муру» через Берлін.

Ліворуч: Радянський військовий пам'ятник у парку Тіргартен (на території британського сектора).

Внизу: Квартал, де колись стояв будинок посольства УНР. На задньому пляні — будинки й руїни в радянському секторі.

(Світлила К. Стахів)

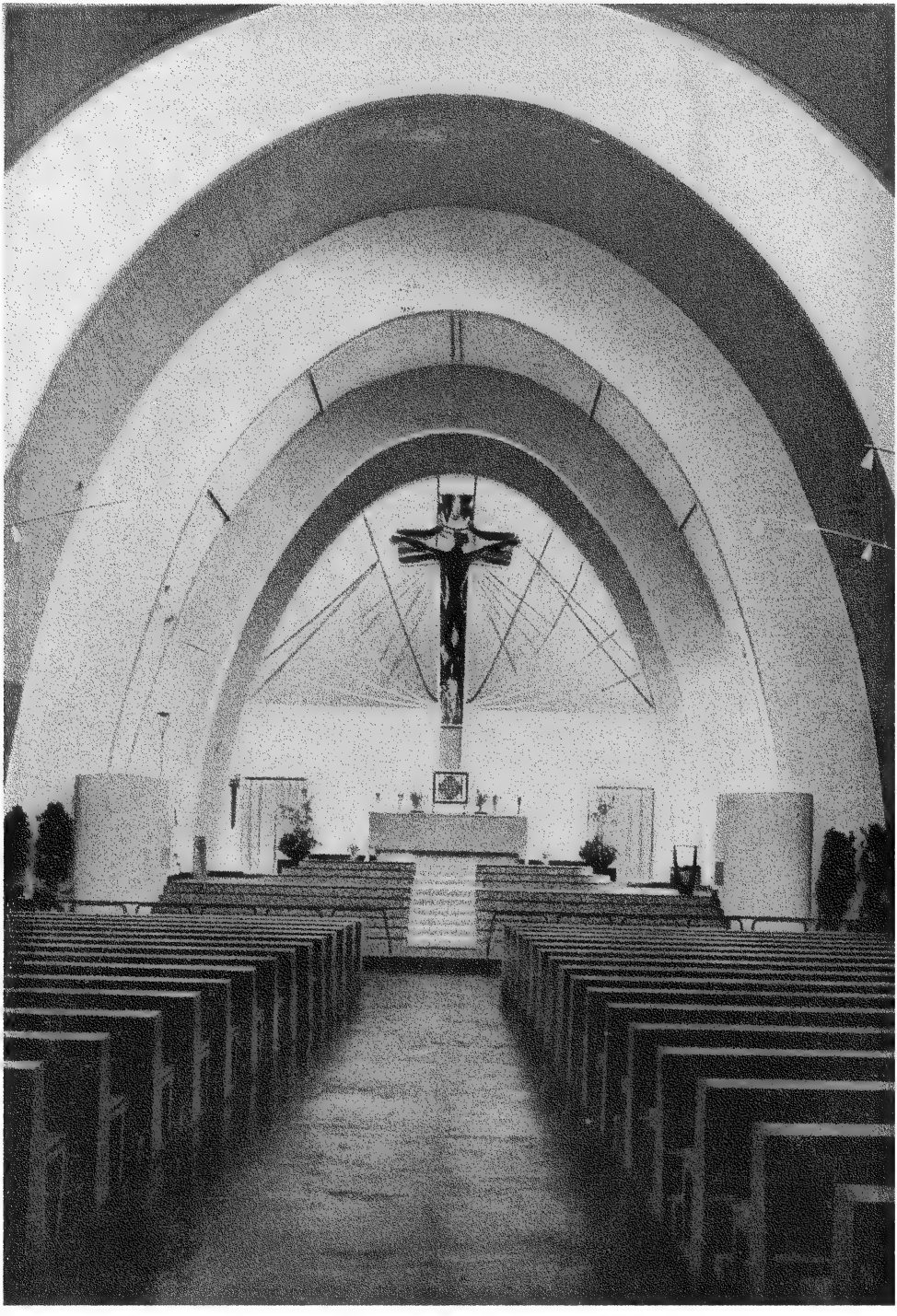

Внутрішній вигляд католицької церкви св. Петра Канізія, збудованої 1955 в кварталі Ліцензького озера дільниці Берлін-Шарльоттенбург

стується сьогодні дипломатія. Питання, чи такі засоби промовляють до розуму кремлівських можновладців.

Вже з лету птаха над Берліном можна вночі побачити «різницю між соціяльними системами» в обох частинах колишньої столиці Третього райху — Західній Берлін аж до секторного кордону, який символізується Бранденбурзькими воротами, є суцільним морем розхвильованих каскад райдужних світел; в «народньо-демократичному» Берліні вулиці освітлені дуже скупо і між ними єдино вирізняється «алея Сталіна», колишня Франкфуртер Аллее.

Темпельгофський аеропорт відзначається передусім тим, що єдиний з-поміж своїх побратимів у світі лежить у самому центрі міста. Це — колишня площа для військових вправ та парад за часів цісаря Вільгельма II; тут випробовували брати Райти свої перші моторові літаки більше, ніж півсторіччя тому; сюди курсують щоденно 70 пасажирських повітряних кораблів, які з Заходу прилітають трьома лініями — з Гамбурґу, Ганноверу і Мюнхену. Але найбільше вславився цей аеропорт як причал для повітряних «криголамів» сталінської блькади Берліну в 1948-1949 роки. Тоді щохвилини (точніше, кожні 63 секунди) прибував або відбував величезний транспортовий літак, навантажений харчами, вугіллям, а навіть будівельними матеріялами. Не дивно, що ім'я ген. Люшуса Клея, тодішнього головнокомандувача американських збройних сил в окупованій Німеччині, якого вважають концептором та організатором «повітряного мосту» до Берліну, є найпопулярніше серед усіх без вийнятку берлінців. Згадуємо це на цьому місці тому, що Клея призначив президент Джон Ф. Кеннеді своїм надзвичайним амбасадором у Берліні, і це призначення напевно добре розуміють в Москві: іншими словами, завданням Клея є за жадну ціну не допустити до того, щоб Берлін був комунікаційно ізольований від Заходу. Відомо також, що в час блькади Клей заступав погляд, щоб силою, при допомозі панцерних з'єднань, пробиватися до Берліну. На другому місці щодо популярности серед берлінців стоїть полковник Гавлей, американський комендант міста під час блькади, який вславився своєю рішучістю та докладним знанням усіх берлінських справ. Треба згадати також популярність Джона Фостера Даллеса, іменем якого названо одну з вулиць, що веде від Конґресового палацу до Бранденбурзьких воріт. Ще недавно східньоберлінські пахолки Москви могли бачити через ці ворота вуличні таблиці з цим прізвищем; сьогодні бетонова загорода при Бранденбурзьких воротах заслонює це прізвище перед поглядами комуністичних «народніх міліціонерів» та членів «народніх дружин» («Бетрібскампфґруппен»).

На площі перед аеропортом видніє в світлі рефлекторів високий на 19 метрів модерністичний пам'ятник на честь «повітряного мосту», на якому відбулося в блькадний рік 250 000 полетів до Берліну. Народній гумор дав пам'ятникові назву «вила голоду» — це підгомін на надто модерністський стиль. До цього гумору, повного

іронії та сарказму, повернемося ще далі. А тепер залишимо при допомозі автобусу ч. 65 аеропорт та ремінісценції про колишню блокаду. Також не писатимемо вже тепер про небезпеки, які загрожують Західньому Берлінові з боку Москви та її невибагливих вислужників у Панкові, або про те, як реаґуватимуть західні великодержави на можливі дальші провокації російсько-більшовицьких імперіялістів.

ЯК ТУРИСТ У ВЕЛИКОМУ МІСТІ

Можна по-різному трактувати або оцінювати людей, які свою відпочинкову відпустку проводять у велелюдних містах; не всі ж оновлюють свої фізичні та психічні сили і шукають спокою для перенапружених нервів при допомозі прогулянок у горах та лісах, перебування у відлюдних селах чи купелів у свіжих хвилях морської води. Ми живемо в добу індустрійної урбанізації, технічні елементи якої закралися в найдальші закутини, і з ними зустрічаємося під час відпочинкових ферій і в горах, і на селі, і над морем, а передусім у різних реномованих курортах. Може американець або канадець спокійно відпочивати в Парижі, Римі, Фльоренції чи в іншому великому европейському культурному та цивілізаційному центрі, то можна також з тих самих причин побувати як турист у Берліні. Культурних емоцій там вистачає, а не бракує там також і емоцій політичних.

До того фізичний клімат Берліну належить улітку до найлагідніших в Европі. «Берлінське повітря», оспіване композитором оперет Павлом Лінке («дас іст ді берлінер Люфт!»), є відоме в лікарських колах і цінується ними як одно з найкращих. До речі, також і «львівське повітря» високо цінили єврейські жителі Львова, і в своїй оцінці не помилялися.

Тому не дивно, що автор листа вибрав у цьому році саме Берлін як місце для своєї відпустки: людське прагнення до відпочинку і журналістична цікавість сполучилися в один плян та одну реалізацію його. Застерігаємося, що це не написано для виправдання себе.

З одного боку, лагідний кліматичний легіт із заходу, а, з другого — умовно спокійний «політичний вітер із Сходу» заповідали, що берлінські ферії матимуть характер туристичний, а заплянований лист для журнала «Сучасність» — характер подорожнього репортажу з історично-політичними рефлексіями. Цей плян був би був виконаний, якби не авантюристська політика президії ЦК КПРС щодо Берліну; ця політика спричинила «перевиконання пляну» в політичний бік.

Два перші тижні перебування в Берліні проминули спокійно, не зважаючи на загострену політичну атмосферу після віденської зустрічі між президентом Кеннеді і першим секретарем ЦК КПРС Нікітою Хрущовим, який передав тоді своєму співрозмовцеві «пам'ят-

ну записку» (меморіял) у справі Берліну. В багатьох приватних та товариських розмовах — а сьогоднішні берлінці дуже охочі до всіляких розмов при кухлі пива чи чашці кави або в автобусі чи підземній залізниці — були заторкнені справи високої політики, для яких у берлінців виробився своєрідний інстинкт. У своїх висновках усі були однозгідні в тому, що до дня парляментських виборів у Західній Німеччині (тобто до 17 вересня) Москва «вистругне якусь кризу навколо берлінського питання». Ніхто не уявляв собі, як ця криза виглядатиме і як вона розвиватиметься. Згідно з засадою, що «досконала людина таки існує» («ль'ом парфе т'екзіст»), тобто людина, яка при каварняному столику «все краще знає», бірлінські співрозмовці радше типували, що Москва поставить під сумнів право західніх альянтів на вільну комунікацію з Берліном і що вона віддасть цю комунікацію під контроль органів НДР, на що Захід погодитися не зможе. Такий висновок був зроблений на те, щоб викликати мою реакцію на таку евентуальність. При цьому не можна сказати, щоб ці політичні принагідні розмови мали за підклад панічні настрої чи страх перед поступками Заходу. Навпаки, здається немає в світі таких жителів, які беззастережно довіряли б політиці США. Це є виявом не якогось патологічного американофільства, а холодного політичного розрахунку. Бо хто ж у силі оборонити Берлін перед зазіханнями Москви та її підручних у Панкові?

Однак такі розмови були ведені радше мимоходом, радше на березі інших зацікавлень.

Хто знав Берлін з березня-квітня 1945 року, хто був свідком масивного бомбардування цього міста з повітря, тому відразу впали в очі надзвичайно швидка і широка відбудова житлових будинків, проведення нових вулиць або поширення їх — словом, реконструкція знищеного. А знищено було справді багато. Наші спостереження стосуються зокрема і передусім західніх кварталів міста, бо в радянському секторі стоїть ще багато руїн, румовищ та широких пустих обширів, заросліх травою і бур'яном. Вийняток на заході творять квартали дільниці Тірґартен, де були приміщення дипломатичних місій, де знаходилися будинки міністерства військових справ. Тут тільки стовпи з таблицями назв вулиць та площ свідчать про минуле; вся решта є суцільною широчезною площею: десь-не-десь стоїть зацілілий будинок так, що ваш зір спинюється аж на руїнах вулиць, якими на сході проведено секторний кордон — демаркаційну лінію між вільним Заходом і підтиранським, тоталістським світом. У цій частині міста важко орієнтуватися, бо обличчя вулицям дають тільки будинки, а не таблиці назв... Насправді не існують Мартін-Лютер-Штрасе, Курфюрстен-Штрасе, Лютцов-Пляц, Тірґартен-Штрасе, Курфюрстен-Уфер і так далі. Можна б подати ще докладніший реєстр колишніх вулиць.

На північ від цієї бомбами зголеної частини міста простягається парк «Тірґартен», колишнє місце полювань бранденбурзьких марк-

графів та курфюрстів, що під час війни був цілковито спустошений, а під час блькади 1948-1949 років став резервуаром для заготівлі дров і перетворився на поле, засаджене капустою та картоплею. Сьогодні парк залісений молодими деревами та кущами, подарунками західньонімецьких та закордонних міст; м. ін., тут красується частина п. н. «Англійський город», дерева якого подарували англійські міста. В порівнянні з весною 1952 року, коли автор листа з іншими українськими колеґами побував на III Міжнародньому конґресі вільних журналістів в екзилі, парк Тірґартен значно «змужнів».

В північно-східній частині парку побудовано за проєктом американського архітекта Гюго А. Стуббінса і на кошти американської фундації ім. Бенжаміна Франкліна наймодерніший у світі Конґресовий палац («Конґресгалле») — справжній шедевр сучасного архітектурного мистецтва. Англійський подарунок — кілька тисяч деревець, американський — величавий палац культури... Цьому палацові можна б присвятити більше уваги. Але лист не є провідником по місту, виданим туристичним бюром. Можна тільки згадати, що архітектурна конструкція є, мабуть, хлясичною реалізацією формул з вищої математики, проілюстрованою будівельним матеріялом. Акустика окремих заль абсолютна. Вражає цілком свобідний, ніби два луки великого мосту, дах, що спочиває на двох «математичних пунктах». Залі палацу призначені для міжнародніх конґресів, тому всі вони обладнані сімультанною апаратурою, щоб виступи можна слухати в перекладах на різні мови.

Берлінський народній гумор назвав палац «бетоновою устрицею» або «берлінською пащекою», що якоюсь злобною мірою може дати уявлення про конструкцію; народня мудрість є звичайно аж надто консервативна, щоб могла йти в крок з сучасним архітектурним мистецтвом.

На кілька сотень кроків від Конґресового палацу стоїть архітектурний антипод його у формі «пам'ятника поляглим радянським воїнам». Не тримаємося засади, що «все російське є погане», але цей «твір» радянського соцреалізму в архітектурі міг би преспокійно не існувати, і ніхто, а зокрема мистці, будь-якої втрати не відчував би. Пам'ятник, який день і ніч стережуть у двогодинній зміні два елеґантні радянські солдати, озброєні автоматами, нагадує «монументальний торт» з бетону, автором якого міг бути кондитор з дуже невибагливою фантазією. Приступити ближче до пам'ятника не можна, бо на таблицях написано «вступ заборонений», і ця заборона підтримується радянськими автоматниками. Це звучить досить смішно, але правдиво. Пам'ятник флянґований двома танками типу Т-34, які ніби ввійшли першими в Берлін, у квітні 1945.

15 серпня 1961 року з доручення коменданта брітанського сектору і за згодою амбасадора її брітанської королівської милости в Бонні, містера Роберта Стіла, який у той час побував у Берліні в

ході відвідин цього міста чужинецькими дипломатами з Бонну, радянський пам'ятник оточено засіками з колючого дроту. Коментар Стіла на пресовій конференції: «Нехай совєтсько-російські вояки не відзвичаюються від рідної їм обстанови».

ТРИВАЛА ВИСТАВКА АРХІТЕКТУРИ

Можна жити в Мюнхені і не відвідати недавно влаштованої там виставки скульптур брітанського модерніста Генрі Мура. Але перебуваючи в Берліні, куди переведено цю виставку, ви не можете встояти проти прагнення побачити її. В колах знайомих ідуть широкі дискусії, викликані хоч би репродукцією «Лежачої», вміщеною на плякатах. Одні дискутують «контра», другі «про», а інші «проконтра». Ці дискусії продовжуються навіть у той час, коли після ночі на 13 серпня стало загальновідомим, що ульбріхтський режим радянської зони Німеччини та східнього сектору Берліну перервав комунікацію між західніми і східніми дільницями міста, побудувавши через вулиці та площі бетонові загороди та засіки з колючого дроту і обставивши їх сильними загонами т. зв. «народньої поліції», армійськими з'єднаннями та розфанатизованими членами т. зв. «народніх дружин».

Не в наслідок цих дискусій, а просто з туристичної цікавости мандруєте в Ганзейський квартал, де знаходиться будинок Академії мистецтв, в якому влаштована виставка.

Ганзейський квартал, розташований на західніх окраїнах парку Тірґартен, між станціями міської залізниці «Тірґартен» та «Белльвю», був у минулій війні цілковито розбомблений; за проєктами найвизначніших німецьких та закордонних архітекторів постало тут «місто в зелені» з власними кіно, ресторанами, початковою школою, кавярнями, крамницями та приміщеннями для різних бюр. Але це все ще не виокремлює цього кварталу з-поміж інших, подібних до нього у великих містах. Ганзейський квартал став, так би мовити, тривалою міжнародньою виставкою новочасного західнього житлового будівництва та архітектури. Тут розхвилювалася буйність архітектурної фантазії в усі можливі напрямки і досягла, мабуть, своїх «передостанніх» верхів. Про «останні верхи» не доводиться говорити, бо людський дух не можна скувати; його не можна обмежити ні «методою соціялістичного реалізму», ні важкою гітлерівською «національною монументальністю».

Коли в 1957 році в Берліні влаштовано Міжнародню виставку будівництва, то експонатами не були моделі, а «живі», конкретні будівлі Ганзейського кварталу. Своїми архітектурними творами запрезентувалися тут архітектори данські, шведські, американські, бразілійські, французькі, німецькі та інші, між ними такі відомі імена у світі, як Ґропіюс, Ле Корбюзьє, Стуббінс. Французький «архітект

архітекторів» Шарль Едуар Жаннре (званий «Ле Корбюзьє») дав свій вклад не в Ганзейському кварталі, а на периферіях Західнього Берліну, в околиці Олімпійського стадіону, сконструювавши там житловий будинок на 17 поверхів, що має 530 комфортабельних помешкань, власний поштовий уряд та універсальну крамницю.

Окрасою Ганзейського кварталу є його хмарочоси на 16 та 17 поверхів і партерові будинки для однієї родини; між цими будівельними контрастами розташовані довгі 8-поверхові житлові колоси. Зваживши дуже м'який та податливий ґрунт, — Берлін побудовано на піскових заплавнях Шпре та Гавелю і колись, понад 700 років тому, це була старослов'янська рибальська оселя, — не можна не надивуватися відважним архітектурним замислам. Наприклад, згаданий уже Конґресовий палац побудований на 38 бетонових «палях», уритих глибоко в землю.

Дати оцінку будівництву Ганзейського кварталу може тільки фахова людина. Принагідному мандрівникові-туристові залишається висловити своє сильне враження та сполучити з цим побажання, щоб також архітектура в Україні розвивалася у сучасному стилі. Марні надії, бо там будівельне мистецтво та будівельна промисловість скуті дрібноміщанським нахилом до соцреалістичної мегаломанії і штукарних прикрас без будь-якого смаку; про житловий комфорт та розмах годі говорити; а ледве здані до вжитку будинки треба відремонтовувати — будівництво браковане.

Квартал озелений скверами, малими парками, городами та садами. Ніяк не маєте враження, що перебуваєте у великоміському морі колосальних кам'яних та бетонових брил. В погідні дні всі будинки купаються в соняшних промінних. Не дивно, що є багато кандидатів на жителів у цьому кварталі; такі кандидати зголошуються ще сьогодні навіть з міст Західньої Німеччини. Можливо, що це вияв снобізму «дітей економічного чуда». Помешкання тут незвичайно дорогі, врахувавши при цьому і багатство західньонімецьких доробкевичів, і добробут та заможність західньоберлінського населення.

Не вільно залишити Ганзейського кварталу, не оглянувши його двох церков — меншої, католицької, і більшої, євангелицької. Сучасну західню архітектуру не можна зрозуміти без архітектури церковної. Багато людей має слушні застереження щодо вибуялого модернізму та експериментування в релігійному будівництві, бо не кожну архітектурну конструкцію можна звести до сухої, раціональної математичної формули та брили з накресної геометрії. Деякі архітекти та їхні працедавці з кіл церковної ієрархії або церковних громад не зважають на те, щоб у Божому храмі поєднувалися релігійне піднесене почуття людини з архітектонічною естетикою та новочасною технікою будівництва, тобто з технологією будівельних матеріялів. Людина візантійської доби вела душевну розмову з Богом у простірній будівлі, що нагадувала їй всесвіт, і молилася під величавими копулами, що немов символізували небеса; людина ренесансу

(а навіть доби барокко) мала ті самі почуття та внутрішні потреби, але вже з нахилами до гомоцентричної системи, що й відзеркалилося в тодішній церковній архітектурі. Ґотична людина відчувала свою ницість і в глибокому містицизмі прагнула пізнати Божу велич та премудрість і знаходила шлях до них у сутінках стрілистих соборів. Усі пізніші псевдостилі документували або перерости розумового пізнання, або фальш епігонства.

Католицька церква св. Ансґара фасцинує своєю християнською скромністю та простотою; вона ніби апелює до людини, що матеріяльні успіхи та добробут не виповнюють змісту життя; що людині потрібна душевна концетрація в світлому та спокійному просторі. Права стіна з несиметричним укладом фресків, що зображають шлях на Голготу, звертає увагу на те, що людина покликана до жертв і терпіння. Можна навіть заризикувати твердження, що своєю внутрішньою обстановою ця церква якоюсь мірою нагадує простоту євангелицьких Божих храмів. Можливо, що це наслідок діяспорального характеру католицької громади серед переважаючого євангелицького оточення.

Зате євангелицька церква пам'яті цісаря Фрідріха відрізняється своєю шляхетною пишністю від інших давніших чи новіших церков цього віровизнання. Якась холодна суворість і нескладність були завжди ознакою протестантизму та його архітектури. Прекрасні мозаїки, що у своїй простій геометричній конструкції та в грі кольорів символізують ясність і темноту, день і ніч, модерні вітражі, якими виповнена вся ліва стіна, гармонійно підкреслюють шукання людиною Бога-Творця.

Зовнішньо обидві церкви витримані в модерністському стилі: плоскі, прямокутні базиліки з високими, відкритими дзвіницями поруч. Увійшовши в середину ви з місця відчуваєте глибиною душі та щирістю серця, що знаходитеся в Божому храмі, побудованому сучасною людиною, яка розтерзана життєвими суєтливими оманами (а то й обманом свого довкілля) не втратила зв'язку з Богом.

Читачки та читачі цього листа напевно вибачать авторові, що він віднотує також народні перезиви обох церков, що вказує на незадоволення простолюддя модерною архітектурою: католицьку церкву берлінці називають «Божим свердлом», а євангелицьку — «Божою електростанцією». Таким своїм пащекуванням берлінець аж ніяк не хоче понизити Бога, він тільки із зневажливим сарказмом ставиться до модерністських архітектів та їх творів. З таким сарказмом погодитися не можна.

Коли ми вже при новітніх церковних будовах, то треба саме на цьому місці хоч коротко згадати церкву св. Петра Канізія, другого поруч св. Боніфатія апостола герман, тобто німців, — церкву, побудовану єзуїтською громадою в 1955 році, в дільниці Шарльоттенбурґ, недалеко Ліцензького озера («Літцензее»). Церква сконструйована на зразок мостових луків і могла б нагадувати пристосований до

модерністської архітектури візантійський стиль. На останньому «луці» — церква побудована у формі лежачого стятого півстіжка — бракує тільки іконостасу, але намальованого в сучасному стилі. Маємо враження, що саме ця церква могла б заінспірувати українських будівників церков на чужині. Всі наші дотеперішні будови є, м'яко висловившись, більше, ніж консервативні. Наш т. зв. «консерватизм» у цій ділянці йде аж так далеко, що ні за яких умов не було б мислимим поставити над вівтарем Розп'яття, яке в берлінській церкві св. Канізія поставили патери-єзуїти.

Зацікавившись архітектурою Ганзейського кварталу, а зокрема модерним церковним будівництвом, турист не мав у той день часу, щоб відвідати виставку скульптур Генрі Мура.

ВІДПОВІДНИК ПАБЛЬО ПІКАССО В СКУЛЬПТУРІ

Будинок Академії мистецтв належить до шедеврів модерністської архітектури: велика плоска «скриня», сперта на такій же, але вужчій, підставі; виставові залі на першому поверсі побудовані навколо озелененого подвір'я, що нагадує римський «атріюм» тим більше, що маєте там і саджавку, і водограї. Залі освітлені тільки горішнім денним світлом; всі стіни першого поверху — це суцільна площа кам'яних плит. Поруч академії стоїть музична заля, що зовні може нагадувати дах «нижнє-сакської клуні». Ця, на перший погляд дуже дивовижна, конструкція забезпечує абсолютну акустичність.

Виставлені скульптури Г. Мура сягають періоду 1927-1961 років. В його творчості постійно повторюється мотив «Лежачої»; таких фігур бачите сімнадцять (на всіх 51) — від майже мініятурної величини аж до могутніх роздвоєних бльоків. Мур каже, що «пластика має в собі щось з енергії та сили великих гірських масивів». І справді його скульптури тільки натякують на форму людського тіла — вони без усяких деталів реалізму. Облич майже немає, а голови — це тільки натяк у виді «качана». Основною експресивною силою Мура є рух! Це передусім спостерігаєте в «Падаючому воїні». Тому багато деталів не потрібно. Але для декого таке мистецтво — «деформація людського тіла». Це неправда. Бо крім руху, ви відчуваєте то маєстатичний спокій, то нічим невимушену, природну поставу тіла.

Не є завданням автора листа давати фахову оцінку цим творам. Віднотовуються тільки враження перехідного туриста, мистецькі зацікавлення якого сягають ступеня «споживача мистецтв». Андрій Скаба та Ольга Іващенко — київські адміністратори «ідеологічного фронту», або Михаїл Суслов та Нікіта Хрущов — найвищі бонзи та «експерти» від «метод соціялістичного реалізму», мабуть, заламали б руки на вид таких скульптур і з дрібноміщанським, нещирим схвилюванням (таким питомим усім «доробкевичам влади») у розпачливій позі заволали б: «Це не мистецтво! Це продукт розкладу та

морального падіння». Але так само реаґували б також і звеличники «нацреалізму» чи простодухи просвітянського народництва.

У партері академії розташована виставка книг Оксфордського університетського видавництва. Вступ безплатний, і відвідувач може безперервно від год. 10 ранку до 6 вечора ритися в книгах усіх ділянок науки та мистецтв. У відділі «совєтіки» реклямуються, м. ін., праці Джона А. Армстронґа «Український націоналізм, 1939-1945» і Джона С. Решетаря «Українська революція, 1917-1920»; бачите також чотири книги Юрія Вернадського з історії Руси.

*

Можна б у листі ще згадати Ґалерію XX століття, Мистецький музей у Далемі з відомою скульптурою єгипетської королеви Нофретете, Картинну ґалерію в Шарльоттенбурзькому замку, Мистецьку бібліотеку з найбільшою у світі Ліппергайдською бібліотекою костюмознавства, Американську бібліотеку, — дарунок американців для берлінської людности, — в посіданні якої є більше, ніж 600 тисяч томів, і яка є, мабуть, найкращою та найрепрезентативнішою публічною бібліотекою в Европі. Можна б також дещо накреслити про «Великого гевала» (150-метрова вежа радіостанції), про американську оселю в Ґрюневальді та про американців взагалі, про Гавельські озера та Ванзейську пляжу, про будову кільця автостради на окраїні Берліну, щоб відтяжити середміську комунікацію, тощо.

На це все не вистачає місця, часу та охоти. А, може, такий детальний лист до журнала вийшов би банальний, нецікавий для читачів, а для подорожніх чи туристських бюр та компаній був би він поганим пляґіятом їхньої реклями.

То ж залишім такі недоладні туристські враження і перейдім до «перевиконання пляну» в його політичний бік.

ПЕРЕГОРОДИ, ЗАСІКИ І ЗАСТАВИ

Спокійне життя мирних жителів Берліну та українського туриста сколихнуло в неділю, 13 серпня, грубе порушення права, виконане німецько-комуністичною адміністрацією радянської зони Німеччини. Випадково вмикаєте радіоприймач і, замість запляновано̀ї програми — легкої, веселої та джазової музики, — чуєте голос диктора, який подає вісті з секторного кордону, що розрізав Берлін надвоє. Обидві західньоберлінські радіостанції — РІАС та Радіовисильня вільний Берлін — докорінно змінили свою програму і щогодини подають вістки:

— Східньонімецькі тоталістські верховоди спинили в перші години дня всю комунікацію між східніми і західніми дільницями міста.

— Пройти можна тільки в 13 перехідних пунктах. «Громадяни НДР» мусять предявити пропускні документи. «Мирним жителям»

Західнього Берліну пропуск дозволений. На практиці це означає, що ніхто не може пройти із Східнього Берліну.

— Через вулиці та площі проведено засіки з колючого дроту і на скору руку побудовано кам'яні та бетонові перегороди, які охороняють «народні поліцаї» та «народні дружинники».

— На перехідних пунктах змасовано загони поліції, військові з'єднання і танки.

І так у щогодинній черзі йдуть докладні і драматичні інформації, безпосередні репортажі та звіти очевидців.

В кіосках, не зважаючи не день, вільний від праці, появилися надзвичайні видання газет, які вмить розхоплюють перехожі. Вже раніше, мов грім, пронеслись по місту ці вістки: принесли їх жителі Західнього Берліну, які в суботу відвідали своїх родичів, приятелів та знайомих у східньому секторі. Не можна сказати, що ці інформації викликали панічні настрої серед берлінців обабіч секторної барикади. Навпаки, публіка прийняла їх з мужнім спокоєм і подивугідною душевною рівновагою. Але на обличчях усіх — передусім на обличчях молодих робітників — зарисувалися рішучість та тверда постанова за ніяких умов не капітулювати перед комуністично-тоталістськими порушниками права.

Ми назвали провокаційну авантюру Ульбріхтової диктатури «грубим порушенням права» не тому, щоб м'яко окреслити вагітний своїми наслідками виклик т. зв. східнього блъоку всьому Заходові, а просто тому, що йдеться про проблему стабільности міжнародніх домовлень чи урочисто підписаних умов з Москвою. Самозрозуміло насувається питання, чи Москва — незалежно від панівного в російській імперії режиму — взагалі колинебудь респектувала, респектує або респектуватиме правові норми. З окреслення «Ульбріхтова диктатура» ми переключилися на окреслення «східній бльок» та «російська імперія», бо Ульбріхт та його поплічники ніколи не відважилися б на найменші провокації, якби за їх плечима не стояв сильний «старший брат», що побрязкує модерною зброєю, і якби їм не вторували «народньо-демократичні брати» з табору «соціялістичних країн». На вступі своєї офіційної заяви про відгородження Східнього Берліну та радянської зони Німеччини від Західнього Берліну панковський режим так і сказав, що свої заходи він робить у цілковтому погодженні з «державами, що є членами Варшавського пакту». А про респектування правових норм Москвою найпромовистіше говорить історія т. зв. Переяславських пунктів Богдана Хмельницького... Що ж порадити, коли контрагенти Росії на світовій шахівниці не хочуть ні студіювати історію Східньої Европи, ні робити висновки з досвіду інших — близьких сусідів Росії і жертв її імперіялізму та колоніялізму? Найбільше схвильовані загостренням берлінської кризи німці таких логічних висновків також не роблять. Бояться «дразнити ведмедя» чи з нетерпінням чекають на «чудо переговорів»?

Щодо міжнародньо-правних норм у справі Берліну існують такі документи, підписані також представниками СРСР: а) «Лондонський протокол» від 15 вересня 1944 року, в якому встановляється міжальянтська адміністрація Берліну, б) «Паризька угода» від 20 червня 1949 року, якою ліквідовано радянську блькаду Берліну в 1948-1949 роки. В обох документах забезпечуються, поперше, вільний рух усіх жителів Берліну по всіх секторах колишньої столиці Німеччини, подруге, вільне сполучення західніх альянтів (суходолом, повітрям і водою) між західніми секторами Берліну і тодішніми окупаційними зонами Західньої Німеччини. Так виглядає правовий бік «берлінського питання». Однак тоталістські диктатури не визнають загальноприйнятої засади в міжнародніх взаєминах, що «договорів треба притримуватися», і самовільно порушують такі договори згідно з «конкретним станом речей». Історія російського імперіялізму від зруйнування Казанського ханату є ілюстрацією використовування в політиці цієї маккіявельської цинічної засади. Ленінське політбюро, Сталінська персональна диктатура і Хрущовська президія ЦК КПРС є послідовними переємниками історичного стилю «російської дипломатії». Але говорити про це на Заході є однозначне з «киданням гороху об стіну».

Берлінська серпнева криза є консеквенцією давніших недотягнень, недомовлень та легковірности Заходу супроти Москви.

Може, такі ресантиментальні рефлексії тепер не на часі...

Послухаймо, як реаґувала берлінська пересічна людина, що політичними справами цікавиться тільки в пивній або каварні.

— Робітник міського транспорту: «Захід, здається, має вату в ногах. Кілька американських танків на Потцдамер Пляц-і чи на Фрідріхштрасе, Гайнріх-Гайне-Штрасе або Пушкіналлее і брітанських — на площі перед Бранденбурзькими воротами чи вздовж Бернауер Штрасе могли преспокійно змолоти ці всі перегороди, застави та засіки і спинитися на якійсь визначеній „демаркаційній лінії", скажім, на площі Маркса-Енґельса коло собору. Думаєте, що росіяни стріляли б? В жадному випадку, ми їх добре пізнали; вони респектують силу і, як вогню, бояться американців. А тоді, будь-ласка, сідаймо за стіл переговорів. Чи це ризико війни? Хрущов війни боїться, бо має внутрішні клопоти».

— Учитель гімназії: «Американці зробили помилку, коли згідно з домовленням віддали більшовикам Тюрінґію, яку самі окупували. Вони непотрібно спинилися біля Торґав; треба було просто маршувати до Берліну. Полковник Гавлей був у праві, коли настоював, щоб силою проламати блькаду Берліну. Росіяни завжди поступаються, коли їм тільки продемонструвати силу та рішучість, що застосовані будуть силові засоби. Від переговорів відмовлятися не можна, але треба викласти конкретні карти на стіл».

— Лікар: «Зрозумійте, що в мене немає часу займатися політичними справами, хоч постійно читаю гамбурзьку „Ді Вельт". На про-

стий людський розум кажу, що немає причин для паніки, бо жадного росолу не їдять таким гарячим, як його варять. Режисерована Хрущовим нелюдська авантюра „ляйпціґського бородача" (це про Ульбріхта — примітка) має якоюсь мірою за ціль, вплинути на вибори до боннського парляменту — застрашити виборця, щоб не схилявся до „експериментів". Я не соціял-демократ, навпаки. А далі — це є своєрідний тест, як далеко спроможні піти США. Тепер також і я та мені подібні стежитимемо уважно за розвитком подій. Немає **ради».**

— Базарна перекупка: «Поганих речей я наслухалася про чоловіка Джекі, тобто про пана Кеннеді; що він говорить розумно, але робить мало. Але Кеннеді є з партії Трумана, а цей збудував „повітряний міст" до Берліну і показав Сталінові дулю. Кеннеді розумна та рішуча, бо молода, людина; я чула його промову в радіо два тижні тому. Американцям не так про Берлін ідеться. А знаєте, про що? Щоб такі люди, як я, жили та торгували вільно; вони є проти різних ГО («Ґандельс-Орґанізаціон» — монопольна державна торгівельна установа в НДР) та ЛПҐ (східьонімецькі колгоспи — „Ляндвіртшафтліхе Продукціонс-Ґеноссеншафт")».

— Заводський робітник-токар: «Що ж мені залишається, як стояти і дивуватися? Постійно дивуюся поступкам Заходу. З такими типами, як Хрущов чи Ульбріхт, треба говорити твердою робітничою рукою, а не молоти інтеліґентським язиком. Поступки — погана справа в житті. Як би Захід був би стукнув Гітлера по пальцях, коли цей ремілітаризував Надрайнщину, то не мав би всіх пізніших воєнних клопотів, а Ульбріхт і товариші сиділи б у Москві або в якомусь радянському концтаборі, бо там також із своїми не жартують. Диктаторам поступатися не вільно, бо вони роззухвалюються. Але Кеннеді та американські хлопці не дозволять далі водити себе за ніс. Біс його знає, чи Джек піде слідами Франкліна, який зразу поступався Гітлерові, чи слідами Гаррі, що Сталінові вискалив гострі зуби. Хоч і Франклін згодом викінчив Адольфа».

Таких розмов було більше. Навіть принагідні сусіди серед цікавого натовпу біля Бранденбурзьких воріт швидко розв'язували балачку на цю тему. Треба сконстатувати велике довір'я берлінського населення до американців та політики США. Всі вони висловлювалися так, якби мали безпосередній телефонічний дріт з Білим домом. Чомусь нагадалася мені давня історія з переможним в'їздом Наполеона у Відень та Берлін. Віденці «привітали» переможного цісаря французів гробовою мовчанкою, а берлінці — вигуками радости та ентузіязму. І Наполеон мав тоді сказати в Берліні:

— Не знаю, чи маю радіти цим, чи соромитися!

Досі інтерпретували цей вислів як вияв погорди переможця до плазуючих перед ним переможених. З такою інтерпретацією я особисто ніколи не погоджувався. Нехай моє з'ясування звучить для декого діялектично: Наполеон соромився перед самим собою, що не міг

нікому в Європі принести реалізацію великих гасел французької революції — волю, рівність і братерство, чого від нього так сподівалися люди різного національного походження, скорені монархічним абсолютизмом та тиранією бюрократії абсолютистської системи. Диктаторське самодержав'я Наполеона розчарувало всіх — лібералів, демократів і визнавців европейського братерства.

Про цей вислів Наполеона повинна б пам'ятати американська політика, щоб не мусіла соромитися, що вона не зуміла дати світові те, що викарбувала на своїх скрижалях американська визвольна революція. А берлінська криза може стати пробним каменем для «радости або сорому».

«УЛЬБРІХТ — ПОСЛІДОВНИК І СПАДКОЄМЕЦЬ ГІТЛЕРА»

Неділя, 13 серпня, вихідний день. На всіх 13 вуличних переходах до східнього сектору Берліну скупчилися тисячі людей, перед Бранденбурзькими воротами — десятки тисяч: старі і молоді, жінки, чоловіки і діти, а зокрема і передусім робітнича молодь та молоді службовці. Всі вони одностайним та спонтанним відрухом прийшли запротестувати проти брутальної провокації. Серед демонстрантів безліч утікачів, які за останні дні та тижні масово залишили радянський сектор Берліну і радянську зону Німеччини, щоб, їхньою мовою висловившись, «ногами проголосувати за свободу», поки не пізно. Цих утікачів можна відразу пізнати по обличчях і по одязі: обличчя сірі, очі спалахують то острахом, то фанатичним блиском; а одяг у них більше, ніж скромний, просто бідний.

Коли ми при темі втікачів, то варто сягнути дещо до статистики. До віденської зустрічі Кеннеді-Хрущов, тобто в останні тижні травня, пересічна «норма» перехідців секторного кордону, що зголошувалися в біженецькому таборі Марієнфельде, становила щоденно 400-500 осіб. Але з часу опублікування «пам'ятної записки» Нікіти в справі Берліну ця «норма» щоденно зростала і в половині липня досягла однієї тисячі. З того часу «втікацький барометр» ішов постійно вгору: 26. 7 — 1 026 втікачів, 4. 8 — 1 283, 6. 8 — 1 468; за тиждень між 29. 7 і 4. 8 прибуло до Марієнфельде 10 419 втікачів. За весь місяць липень втекло понад 30 тис. осіб; за перші 11 днів серпня зареєстровано понад 16 тис. Ці дані ми подали тільки для ілюстрації. Наприклад, за добу між 16 годиною 11 серпня і 16 годиною 12 серпня, тобто напередодні критичної дати в Берліні, «державу німецьких робітників і селян» залишили 2 034 особи. З олівцем у руках можна було порахувати, як виглядатиме цей балянс у «найпізніший строк підписання мирового договору з НДР», тобто до 31 грудня 1961 року. І функціонери в Східньому Берліні такий балянс напевно зробили. Це стало одією з причин, хоч не першою і не найважливішою, щоб замкнути секторний кордон «на замок».

Треба одверто сказати, що західня інформація зробила кардинальну помилку, розтрубивши ці цифри в заголовних повідомленнях газет та радіо. Цей факт тільки приспішив ульбріхтовсько-хрущовську акцію.

Цікаво сконстатувати соціяльне становище втікачів: робітники промисловости та дрібні ремісники — 21,8%, службовці торгівлі та транспорту — 11,4%, селяни — тільки 4,1%; решта — це службовці адміністрації, охорони здоров'я та судівництва, урядники, лікарі, інженери, техніки, вчителі, науковці і мистці.

А за віком: 51,4% — це діти і молодь до 25 років життя, в тому числі молодь між 18-25 роком — 24,9%.

Повернімося під Бранденбурзькі ворота.

Проти мирних людей, що протестували мирними засобами, комуністичні тоталісти вишикували танки і панцерні машини з дулами, спрямованими на захід. У бурхливому клекоті людських голосів чути могутні та ритмічні оклики: «Відкрийте ворота», «Дайте висловитися у вільних виборах», «Чотири мільйони втікачів обвинувачують», «Хочемо і жадаємо свободи слова» тощо.

Всі демонстрації відбулися стихійно, без організації з чийогонебудь боку, без окремих закликів. Не треба забувати, що це була неділя і що робітнича молодь мала день, вільний від праці.

Одночасно тисячі західніх берлінців посунули через дозволені перехідні пункти до своїх родичів, друзів та знайомих у Східньому Берліні, при чому кожний такий перехідець мусів показати свій персональний документ. Але згодом функціонери зорієнтувалися щодо масовости таких відвідин і кожний перехідець мусів залишити на контрольному пункті свій документ, який за відповідним квитком він отримував назад після свого повернення.

У натовпі демонстрантів ви знайомитеся за посередництвом однієї давньої приятельки з молодою людиною. Вона дружньо стискає вашу руку і в цьому потиску відчуваєте, що це тверда, мозолиста робітнича рука, яка тисне мов кліщами. Ви не помилилися. Це — муляр з однієї східньоберлінської бриґади будівельників, який раннім ранком цього ж дня перейшов секторний кордон. Тепер він разом з іншими хоче дати голосний вислів своїм думкам і протестує проти безглуздого насильства. Нав'язується розмова.

— Мені двадцять два роки — говорить він. — Мій батько робітник, що просидів кілька років у нацистському концентраційному таборі в Заксенгавзені біля Оранієнбурґу...

— Ото ж він мій колеґа «по професії», — перервав я, — там я побував як політв'язень у 1943-1944 роки, а до того часу, в 1941-1942 роки, в підвалах ґестапа при Прінц-Альбрехт-Штрасе.

— З вами, як виходить, можна говорити на простий людський розум. Мій батько — колишній соціял-демократ. Його звільнили в 1938 році, напередодні вибуху війни; тоді він оженився. За Отто Ґротеволем до СЕД (Об'єднана соціялістична партія, читай: комуністич-

на — примітка) він не пішов, бо далі залишився демократом. Я сам також соціяліст з виховання та переконання. Але я за свободу людини, і людина інших поглядів мені не ворог, навіть не противник. Ульбріхт — це послідовник і духовий спадкоємець Адольфа Гітлера. Не смійтеся. Батько оповідав мені, що восени 1932 року Ульбріхт, який був секретарем КПД округи Берлін-Бранденбурґ, разом з Ґеббельсом, берлінським ґавляйтером НСДАП, організував спільний генеральний страйк у системі міської комунікації Берліну. Членів соціял-демократичних професійних спілок, що не підтримали цього страйку, і Ульбріхт, і Ґеббельс, тобто «Ді роте Фане» та «Анґріф», лаяли «страйкбрехерами» і закликали нацистські та комуністичні профспілки до розбоїв проти своїх демократичних робітників-колеґ. Ось де Ульбріхтів собака заритий!

— Дякую, що ви нагадали мені цей альянс, а то він вилетів цілком з моєї пам'яті. Справді так було, бо тоді я студіював у Берліні. Мене цікавить, як думає робітництво, а передусім робітнича молодь у Східньому Берліні та в радянській зоні Німеччини.

— Не хочу перебільшувати, як це роблять деякі люди на Заході. Я знаю своїх товаришів праці досконало і можу якнайрішучіше сказати, що 60-70% робітників без різниці віку є виразно проти диктаторського режиму компартії. Це показало 17 червня 1953 року. Моє твердження не означає, що решта прихильно ставиться до режиму. Ні, дехто з них тільки пристосувався або зайняв вичікувальну позицію. Ех, якби так вільні вибори в нас, але вибори справжні, демократичні, ми показали б і Ульбріхтові, і Хрущову, яка наша справжня думка».

Розмова продовжувалася далі в цьому стилі. Також інші принагідні балачки мали більш-менш той самий характер.

*

А тепер інша картина. Середа, 16 серпня, година 16.

На площі перед ратушею в дільниці Шенеберґ, де резидує сенат — виконавчий комітет міської ради, обраної у вільних демократичних виборах — розлилося людське море. Понад 300 тисяч осіб прибуло сюди на заклик централі робітничих професійних спілок, щоб задокументувати свою думку і політичну волю. Трудовий народ Берліну протестує проти насилля, безправ'я і... вичікувального наставлення Заходу. На широких транспарантах зформульовані народні вимоги на адресу блоку «соціялістичних країн», які підбадьорили Ульбріхта до грубого порушення права і міжнародніх домовлень. Але зформульовані також і вимоги на адресу Заходу: «Пасивність є зрадою свободи», «Що має статися, щоб нарешті щось сталося?», «Паперовими протестами не можна стримати танків», «Сидім тихо, бо багато-багато людей ще спить», «Дев'ятдесят годин без будь-якого діла — чи Захід безпорадність обсіла?», «Кеннеді, до Берліну!»

Треба визнати, що ця всенародня маніфестація і лист Віллі Бранд-

та до Кеннеді дали свої позитивні наслідки: до Берліну прибуло поповнення для американського ґарнізону в силі 1 500 вояків, прибув також віцепрезидент США Л. Джонсон, на секторні кордони виїхали американські, брітанські та французькі танки, коли виявилося, що готуються чергові грубі провокації.

Час відпустки кінчився. Переписати раніше встановлений день відлету на інший, пізніший, не було легко. Місця в літаках були випродані аж до 23 серпня включно. Ледве вдалося в компанії «Ер Франс» продовжити своє перебування в Берліні на три дні. А хотілося безпосередньо спостерігати реакцію берлінців на прибуття канцлера Аденауера, який отягався з своїм приїздом. Жителі Берліну не мають права брати участь у виборах до боннського парляменту. Може, тоді вони задокументували б незадоволення своїми західніми земляками, яких уважають снобами, доробкевичами грошей та влади, що не розрізняють «Мальорки» від «махорки»...

ЗА ЧІЧЕРОНЕ МЕНІ — МІЙ ПРИЯТЕЛЬ «СПОГАД»

Побувати в Берліні і не піти за слідами колишнього тутешнього українського життя, не можливо.

Почнемо з Кронпринцової набережної («Кронпрінцен-Уфер»), де в будинку ч. 13 знаходилося посольство Української Народньої Республіки, пізніше гетьманської Української Держави і знову УНР. Тут резидували такі дипломати, як Микола Порш, барон Штайнгель, Роман Смаль-Стоцький; тут побували прем'єри Борис Мартос та Ісаак Мазепа. Сьогодні весь квартал, що лежить на північний захід від руїн райхстаґу, цілковито зрівняний з землею. На розі набережної стоїть тільки дороговказ із таблицями назв вулиць: Кронпрінцен-Уфер і Мольтке-Шрасе. Вся близька околиця райхстагу стала «цілинною та перелоговою землею», де в роки блькади «мудрий німець картопельку садив», а тепер трави косить.

Ванзейський квартал ні в чому не потерпів під час війни, тому і зацілила там екзильна садиба гетьмана Павла Скоропадського.

Берлінський Український науковий інститут тричі зміняв своє приміщення; всі вони лежали при вулицях, що сьогодні опинилися за ущільненим секторним кордоном. Цісарський «Марштал», куди був переведений інститут з Франдезіше Штрасе ч. 48, відбудований після війни.

Так само за бетоновими спорудами і засіками з колючого дроту опинився цвинтар св. Ядвиги (Ст.-Гедвіґсфрідгоф) при Лізенштрасе, де лежать могили президента Національної Ради ЗУНР, Євгена Петрушевича, полк. Дмитра Вітовського та його адьютанта, пор. Юліяна Чучмана. По середині Лізенштрасе йде секторний кордон, і здовж цієї вулиці поруч залізної огорожі побудована тепер бетонова стіна. «І мертвим не дають спокою».

Будинок при Мекленбурґіше Штрасе ч. 73 (власність голови УНДО, Дмитра Левицького), де були приміщені Українське бюро та Українська пресова служба (УПС), які працювали під політичним керівництвом ОУН, цілковито занедбаний. Стіни облуплені. На фронтоні ще сьогодні видніє штукатура — «націоналістичний тризуб». Німецькі сусіди називають будинок «темним замком лицарів-грабіжників — Левенштайн». Тут резидували полк. Р. Ярий, сотн. С. Чучман, інж. М. Селешко, Іван Ґабрусевич та інші; тут працював як керівник УПС також автор цього листа. Часто навідувалися сюди полк. Євген Коновалець, полк. Р. Сушко, Сеник-Грибівський, і знову треба сказати «та інші».

На Дальманн-Штрасе ч. 9, де влітку 1941 року примусово перебували С. Бандера та Я. Стецько, поки їх не арештувало ґестапо у вересні того ж року, далі стоїть зацілілий і відремонтований будинок. Однак всі будівлі на цьому боці вулиці аж до парцелі ч. 9 були зметені воєнним бомбардуванням у час між 8 квітня і 6 травня 1945 року.

Не існує готелю «Ексцельсіор» при Штреземанн-Штрасе, де на переломі 1944-1945 років ішли пересправи навколо творення, переформовування Українського національного комітету на чолі з ген. П. Шандруком. Тоді жили там през. Андрій Лівицький та його близькі співробітники з Варшави.

Можна б ще згадати колишню «Українську установу довір'я» на Баєрішер-Плятц ч. 4. Сьогодні важко встановити, чи будинок зацілів, чи він цілковито відремонтований, а, може, відбудований.

Ці нагадки є тільки фраґментом з берлінської прогулянки в тамошнє українське минуле. Але й такий фраґмент повинен би бути кольоритніший, дещо сантиментальний. Звідки взяти ці кольори, коли залишки цієї минулої дійсности є аж такими сірими?

Про журналістичні успіхи одного нашого земляка та видатні його позиції в пресовому світі на цьому місці не згадую, бо це якнайконкретніша сучасність і до сантиментального минулого ще не належить. До того, автор листа не постарався від нього дозволу, щоб подати його прізвище. Нехай цей деталь залишиться єдиним недомовленням у цьому листі.

Володимир П. СТАХІВ

МОЛОДІ «КРИТИЧНІ РЕАЛІСТИ» В УРСР

Кореспонденти двох американських пресових аґентств, що їх зараховують до найбільших та найсолідніших у світі, — «Ассошіетед Пресс» (АП) і «Юнайтед Пресс Інтернешенел» (ЮПІ), — повідомили 22 серпня з Відня, що там, у липні, вибрав свободу 24-річний український вчений-електронік з Києва, Микола Іванович Середа, який з групою радянських туристів побував тоді на екскурсії в Австрії. Світова преса передрукувала цю вістку, при чому велика кількість провідних газет промовчала факт національної приналежности М. І. Середи і подані ним причини для його рішення просити в австрійської влади політичного притулку. Покищо не входимо в те, чому ця преса промовчала аж надто конкретні причини і цим фактично спотворила саму інформацію. Середа був там схарактеризований тільки як «молодий радянський учений».

В обох повідомленнях сказано, що посольство СРСР у Відні мало можливість, за згодою відповідних австрійських політичних органів, двічі вести розмови з втікачем та переконувати його про «помилковість його рішення»; що привезеному літаком з Києва батькові, професорові Іванові Матвійовичу Середі, також не вдалося намовити сина, щоб він повернувся «на родіну».

А причини були подані М. І. Середою такі:

За ЮПІ — «тиск російського режиму з Москви на Україні» і що, «на його думку, Україна повинна бути незалежною державою (в англійському оригіналі „незалежною нацією"), такою, як інші».

За АП — «російське, як він висловився, поневолення інших народів в СРСР»; що «на Україні діє рух спротиву» і що він «утримував зв'язки з своїми закордонними земляками», про що свідчити могло «його широке знання прізвищ та адрес» і цей факт «здивував австрійську поліцію». Про себе Середа подав, що «він є визнавцем демократичного соціялізму».

Заходи всіх українських політичних середовищ та відповідальних кіл на терені Західньої Европи, щоб встановити місце перебування молодого втікача (обидва пресові аґентства висловили припущення, що Середа переїхав на терен Німецької Федеративної Республіки) і наладнати з ним зв'язок, закінчилися неуспіхом. Відповідним чужинецьким політичним установам та пресі «не було відомо, де перебуває Середа»; з натяків можна було зрозуміти, що його перевезено на терен США.

Хования Миколи І. Середи перед українською громадськістю на чужині є більше, ніж політичною містифікацією. Ця дрібненька гра тривалого затаювання його місця перебування і одночасне промовчування «великою» пресою (яка, до речі, творить політичну громадську думку на Заході) могли б вказувати на те, що «комусь компетентному» залежить на тому, щоб молода, інтеліґентна людина, народжена в добу єжовщини і від раннього дитинства вихована в комуністичній системі радянської дійсности, не могла здемаскувати фальш та лицемірство Заходу, який аж ніяк не хоче бачити ні тиску російського режиму на Україні, ні російського поневолення інших народів в СРСР, ні факту, що Україна повинна бути незалежною державою. Бо таке автентичне демаскування найпромовистіше підтвердило б тези всіх неросійських національних еміґрацій з теренів СРСР.

На Заході колосально переважаюча більшість і політиків, і публіцистів товче щоденно (а то й щохвилинно) своїм суспільствам у голову, що йдеться виключно про «тиск совєтського режиму з Москви» і про «комуністичне поневолення народів СРСР»; що, мовляв, твердити про російський імперіялізм та російський колоніялізм є однозначне з виявами «національного ненависництва та національної нетерпимости, злочинним шовінізмом»; що прагнення українського народу до незалежної держави є, мовляв, «видумкою галичан та старих петлюрівських еміґрантів».

Наприклад, російські еміґрантські політичні кола в Мюнхені, познайомившись із згаданими повідомленнями АП та ЮПІ, негайно поширили на російській мюнхенській «вулиці» і серед чужинців чутку, що «М. І. Середа є найзвичайнісіньким більшовицьким аґентом, завданням якого є переключити спільну боротьбу всіх еміґрантів проти комуністичної диктатури на боротьбу проти неіснуючих російського імперіялізму та колоніялізму». Така шептана аґітпропаґанда є вершком шовіністичного цинізму та позавчорашнього великодержавницького ретроградства, що відгонить нафталіною. Бо ніхто — ні українці, ні росіяни — на власні очі не бачив Середи та не говорив з ним і не знає, що він собою політично уявляє. Може, він є тільки конкретним і живим відгомоном думок нового, післяєжовського та післясталінського, покоління на Україні і, як природознавець, навіть не мав можливости точніше займатися політичною проблематикою.

Росіянам на еміґрації таки впишемо в альбом, що коли появився тут такий тип, як Оршанський, що на різних мітинґах бундючно та зазнайськи твердив, що ніби «національна проблема в СРСР не існує», то керівні російські кола на еміґрації возилися з ним, як із свідком для своїх імперіялістських та колоніялістських тез так довго, поки він не повернувся на «родіну» і не виявив себе видатним аґентом органів КҐБ. Таких «Оршанських» було більше . . .

*

Радянські періодичні видання на Україні підтверджують наше припущення про М. І. Середу, як про «конкретний і живий відгомін думок нового покоління на Україні».

Один з таких «молодих Серед» на Україні удостоївся навіть дискусії на сторінках київської «Робітничої газети» від 27 серпня, викликаної його критичним листом до редакції на статтю І. Дяченка п. н. «Схаменіться, юродиві!», вміщену в одному з давніших чисел згаданої газети, в якій автор спаплюжив шевченківські святкування на еміґрації. Твердимо, що подібних листів редакція отримала більшу кількість, бо інакше вона не реаґувала б так пристрасно і брутально. Свою відповідь «анонімникові» І. Дяченко затитулував «Руки геть від Шевченка». Видно, що критичний автор листа висловив дві думки: 1) заперечив тезу про одвічну дружбу України з Росією і 2) взяв на оборону «буржуазно-націоналістичних» шевченкознавців та влаштовувачів Шевченкових ювілеїв на еміґрації.

Дяченко, м. ін., пише таке в своїй статті-відповіді:

«Коли читаєш листа, відразу ж помічаєш, що ви ніби незрячими очима дивитесь на історію дружніх зв'язків українського і російського народів, на взаємопроникнення їх культурних традицій і не бачите, не бажаєте визнати реальних фактів. З такої ж позиції безнадійного сліпця виходили буржуазно-націоналістичні „провідці", автори „теорії відрубности" української культури від культури народу братньої Росії. Лише люди затуркані, несвідомі або ж спільники запроданців могли повірити націоналістичним теревеням. На жаль, до числа таких належите і ви, анонімнику. Інакше, як зрозуміти вашу двоїстість, ту позицію всепрощення, яку ви зайняли до цих відщепенців українського народу?

«Ви пишете: „Можливо, ті пани... дійсно не заслуговують поваги. Але за те, що вони увічнюють пам'ять Кобзаря на чужій землі, хвала і честь їм..."»

На жаль, Дяченко не цитує з листа «анонімника» ні одного речення в справі українсько-російських взаємин. Але з репліки його ясно виходить, що арґументи «анонімника» мусіли бути такими сильними та переконливими, що ні редакція «РГ», ні сам автор не відважився подати їх до відома своєї читацької публіки.

*

Про інших представників нової ґенерації типу молодого Середи пише інший автор, тим разом на сторінках «теоретичного і політичного журнала ЦК КП України», тобто найкомпетентнішого та найофіційнішого пресового органу в УРСР, — «Комуніст України» (ч. 6 за червень 1961). В статті Олександра Левади, заступника голови організаційного бюра Спілки працівників кінематографії України, п. н. «Перед важливими завданнями» (стор. 61-67), присвяченій

напастям на кінорежисера М. Макаренка (чия стаття п. н. «Дивлячись у корінь» появилася в журналі «Советская Украина», ч. 1 за січень 1961), читаємо, м. ін., такі цікаві ствердження:

«... Говорячи про недоліки і зриви в теорії та практиці кіномистецтва нашої республіки, слід зупинитися на такій „дитячій хворобі" окремих кіномистців, як некритичне копіювання деяких принципів і зразків італійського неореалізму. В перших варіянтах таких фільмів Одеської кіностудії, як „Два Федори", „Зелений фурґон" та деяких інших, ця тенденція проводила до неминучих ідейно-художніх зривів і болючих прорахунків.

«Чому це сталося? Італійський неореалізм як одна з форм критичного реалізму в умовах сучасної буржуазної дійсности відіграв безперечно прогресивну ролю критикою, запереченням цієї дійсности... Застосування ж творчих принципів неореалізму до відображення нашої, соціялістичної дійсности неминуче заходило в непереборну суперечність з завданням утвердження цієї дійсности, із завданням, до якого прагнули автори неореалістичних спроб в радянській кінематографії.

«Тепер уже цілком очевидним стало, що неореалістичні захоплення окремих наших, переважно молодих (підкреслення наше — примітка), кіномистців заводять лише в ідейно-творчу безвихідь... Дальший розвиток кіномистецтва... можливий лише на вивіреному стовповому шляху соціялістичного реалізму...» (стор. 66).

Ця довга цитата говорить, що молоді кінорежисери Одеської кіностудії пробували у своїх фільмах скритикувати та заперечити соціялістичну дійсність на Україні, застосовуючи при цьому творчі принципи італійського неореалізму в кіномистецтві. Але що в «капіталістичній Італії» заслуговує на назву «прогресивна роля», те на Україні оцінюється як «ідейно-творча безвихідь». Найцікавішим явищем для нас у цій довжелезній цитаті — це тиради проти молодих кадрів українського фільмового мистецтва, які напевно хотіли започаткувати щось у роді французької «нувелль вог». Іншими словами, і тут маємо проблему «молодих Серед». До речі, О. Левада критикує молодих режисерів і за те, що вони домагаються національного змісту і національних кадрів в українському кіні.

*

Також і в ділянці літературної творчости зустрічаємося з тією самою проблемою. Коли докладніше познайомитися із статтею О. Левади або принаймні точно проаналізувати подану вгорі цитату з неї, то легше можна зрозуміти відповідне місце в замітці Олеся Гончаря з приводу нашумілого в радянській пресі виступу Н. С. Хрущова «на зустрічі з представниками радянської інтеліґенції», що мала місце понад рік тому (17 липня 1960), — виступу, скорочений виклад якого журнал «Комуніст України» надрукував, як також і вся радянська преса, в червні цього року (див. «КУ», ч. 6 за червень

1961, стор. 3-14), давши цьому «опусові» Нікіти заголовок: «До нових успіхів літератури і мистецтва».

Редакція київського комсомольського літературного журнала «Дніпро» опублікувала в серпневому числі (ч. 8, стор. 140-145) кадильні висловлення на адресу «Нікіти-літературознавця» таких стовпів української радянської літератури: Павла Тичини, Андрія Малишка, Олеся Гончаря і Юрія Збанацького.

З кадильниці О. Гончаря вибираємо таку цитату:

«Звичайно, для кожного з нас, мабуть, повинно бути ідеалом, щоб твори, які ми пишемо, могли схвилювати, могли збурунити і почуття, і думки, зактивізувати і ланкову, і вченого-ракетника, і навіть тих молодих людей, яких ми бачимо на Хрещатику і про яких частіше відписуємося фейлетонами і всякими пародіями. Ми не можемо забувати, що це також наші люди. І важливо ... очистити їхні душі від нездорового скептицизму, вдосконалити їхні душі».

О. Леваді не сподобався «критичний реалізм» молоді, О. Гончареві — її «скептицизм». Різні зовнішні окреслення, але зміст обох понять майже ідентичний.

*

Молодь на Україні стала критичною та скептичною до режиму. І то «на порозі побудови комуністичного суспільства» після того, як «соціялізм переміг в СРСР повністю і остаточно» (останнє ствердження у вступі «Проєкту програми КПРС», опублікованого 30 липня цього року).

«Анонімник» у «Робітничій газеті», критичні реалісти, на яких звів свою гармату в «Комуністі України» О. Левада, і скептичні молоді люди з Хрещатика, які стали персонажами для різних «фейлетонів та всяких пародій», як це формулює О. Гончар у «Дніпрі» — явище не вийняткове і не рідкісне. Інакше не організовано б кампанії того роду, тобто кампанії на вищому, можна б відважитися твердити, на дискусійному щаблі. При цьому не вільно забувати, що така дискусія вимушена поставою нової ґенерації, яка з свого боку не має можливостей публічно відповісти трубадурам тоталістського режиму і оборонцям методи соціялістичного реалізму, тобто неправді в мистецтві, неправдомовності в пресі і тотальній забріханості в житті. Спроби будь-якої дискусії ще здушуються сьогодні в корені, але ситуація вже така, що промовчати їх не можна. В. П. С.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Студія про національні меншини в Польщі

Д-р Степан Горак, тепер працівник слов'янського відділу бібліотеки університету Індіяни, відомий як дослідник новішої політичної історії України. З цієї ділянки він написав кілька статтей і випустив монографію «Ukraine in der internationalen Politik 1917-1953» (Мюнхен, 1957), що є хронологією подій і актів української держави, які мають певне міжнароднє значення. Тепер С. Горак виступив з працею, в якій порушено також неукраїнські, суміжні справи. Ідеальним предметом такого роду досліджень є становище меншостей у міжвоєнній Польщі, в якій проблема української меншости вибивалась на перше місце. Автор представляє українські справи в ширшому контексті, а саме — на тлі меншостевої політики Польщі і у зв'язку з становищем кількох національних меншостей. Треба вважати вдалим такий підхід С. Горака до дослідження українських справ *).

Рецензована тут праця написана, мабуть, у Німеччині і щойно згодом її проредаґовано для американського видання. Цей факт пояснює два її слабі моменти. По-перше, в ній можна вичути проні мецькі нотки в трактуванні польсько-німецьких взаємин до 1918 року або становища німецької меншости в Польщі (стор. 11, 131, 134). На це автор не мав об'єктивних даних — хібащо крім того, що ця праця, будучи виданою в Німеччині, могла була б приподобатися німцям. Подруге, англійська версія праці має помилки, які прозраджують її оригінальне звучання. Український чи німецький термін «етнографічний» (кордон, територія, населення, принцип тощо) автор віддає англійським «ethnographic», а іноді «ethnologic». Обидва терміни вживаються в англосакському світі в стосунку до наук — етнографії або етнології; наше «етнографічний» (до речі, також уже застаріле) слід перекладати по-англійському як «ethnic» або «ethnical». Інший термін, що вражає, — це визначення месіянізму як «missionism» замість правильного «messianism». До ряду інших неточностей ми перейдемо згодом.

Основна і найцінніша під поглядом зібраного фактичного матеріялу частина праці — це три розділи: правний статус меншостей, етнічний склад населення Польщі і фактичний стан культурного, господарського та політичного життя окремих меншостей (стор. 61-180). До праці додано витяги з кількох міжнародніх та внутрішніх актів Польщі, що визначали статус меншостей, а також доволі обширну бібліографію (стор. 232-254). Слабшими є два вступні розділи, один з яких дає перегляд польської історії і докладніше зупиняється над відновленням польської державности в 1918-20 рр. і ситуацією меншостей у зв'язку з цим. Можна сумніватися, чи треба було подавати історичний вступ, бо історія Польщі не є вже такою невідомою на Заході.

*) Stephan Horak. Poland and Her National Minorities, 1919-39, Vantage Press, New York, 1961, 259 стор., ціна 5 дол.

Кільканадцятисторінковий історичний нарис С. Горака вийшов доволі поверховим і однобічним і викличе в ознайомленого читата настороженість до автора.

Політика міжвоєнної Польщі супроти її меншостей (понад 35% населення) була однією з її найслабших сторін. У свій час це було відомо міжнароднім спостерігачам, така думка назагал уже прийнялась у західній опінії, це усвідомлюють собі вже і деякі кола польської суспільности. Це вимовно ілюструє С. Горак своїм багатим, добре усистематизованим фактичним матеріялом. Справді, цифри, закони та інші акти і факти життя говорять самі за себе. Сумнівно, чи в такій ситуації було належним переяскравлювати деякі речі вживанням відповідних епітетів, повторюванням, прямим і настирливим обвинуваченням. Читаючи деякі пасажі С. Горака, маєш враження, що праця написана двадцять п'ять років тому і має практично-політичне призначення. Шкода, що авторові забракло незаанґажованости історика; на ній був би виграв не лише він як дослідник, але й справа, що її свідомо чи підсвідомо він боронить.

Рецензентові зокрема подобались розділи про етнічний склад населення та про фактичний стан меншостей (аналіза виборів, шкільництво, культурне життя, господарський стан, релігійні справи тощо). С. Горак не вдовольнився даними офіційних переписів, але зробив до них поправки на підставі обґрунтованих порівнянь конфесійної статистики та вислідів попередніх переписів. Можливо, фахівці-демографи висловлять деякі зауваження до методи автора; проте його критичний підхід, а також і висліди, видаються в загальному правильними. Хоч С. Горак виконав солідну працю в дослідженні етнічного складу населення Польщі, проте не є на місці твердження, що ця проблема є «дуже мало» досліджена. Адже він сам користується багатьма частковими і загальними студіями, а зокрема йому відомі солідні праці проф. В. Кубійовича.

Розділ про правний статус меншостей видається нам дещо обмеженим. Можна було подати обширнішу аналізу міжнародньо-правних актів та внутрішнього законодавства Польщі стосовно її меншостей; зокрема шкода, що автор не розробив організаційно-правного аспекту автономного статусу Сілезії. Так само можна було дещо ширше обговорити, як виглядали справи меншостей на форумі Ліґи Націй і ще однієї опінієдавчої установи, якою були конґреси національних меншостей.

Дуже прикро, що в книзі рішуче забагато помилок, неясностей, невдалих формулювань, подекуди просто неправильних тверджень. Наведемо важливіші з них:

Поляки зайняли Мєньск у 1919, а не в 1918 р. (стор. 49). Закон про деякі автономні права галицьких воєводств видано не в 1923, а в 1922 р. (73). Коли Директорія залишила Київ на початку лютого 1919 р., її головою ще не був С. Петлюра (58); голословним є твердження, що після Варшавської угоди українці «закидали Петлюрі зраду та відмовили йому допомоги» (там же). Автор повинен був виразно зазначити, що таким було ставлення більшости західніх українців чи ЗУНР. Також не можна твердити, що Петлюра віддав Польщі одну третину України...

В науковій праці не можна довільно міняти конституційних титулів державних мужів. Автор назвав Є. Петрушевича «першим президентом нової республіки» (тобто ЗУНР, стор. 53). А проте його офіційний титул був: голова Виділу УНРади. На пост голови Національної Ради Петрушевича обрано не 4. 1. 1919, а 19. 10. 1918. ЗУНР не мала президента, а функції голови держави виконував Виділ УНРади колеґіяльно.

Таке неуважне ставлення до правної номенклятури помітне не

тільки в С. Горака. Ми маємо працю заслуженого автора про С. Петлюру п. н. «Президент України»; інший правник та історик Західньої України назвав Г. Микитея амбасадором (послом) ЗУНР до Української Держави. Чи не пора покінчити з таким недбалим ставленням до офіційних титулів, до того в наукових працях?!

Без всяких підстав, переходячи навіть публіцистичну «ліценцію», автор називає автономне Закарпаття в 1938-39 рр. «незалежною» державою, яку ще й охрищує по-своєму: «Free State of Carpatho-Ukraine» (стор. 168). Так само не є обґрунтованим уживання для Галицько-Волинського князівства (1025-1349? — обидві дати неправильні!) назви «королівство» (стор. 17). Ядро польської території, з якого утворено в 1807 р. Польське князівство, стало після поразки Наполеона не «генерал-губернаторством», а т. зв. Конґресовим королівством (стор. 22).

Нагадувати в середині XX стол. про національну (не мовну) окремішність кашубів від поляків є вже анахронізмом (стор. 16). Життя вирішило кашубське питання на користь польськости, і тому підкреслювання окремішности кашубів перегукується з твердженням деяких поляків, що лемки та гуцули не є українцями...

С. Горак правильно твердить, що під час перепису багато осіб з різних опортуністичних мотивів приховало свою національність. Але поданий приклад (стор. 96) про німців у Західній Україні є неправильним; якщо є поважна різниця між кількістю німців за польським переписом і кількістю тих, які згодом, у 1939 р. репатріювалися з підрадянської території як «фольксдойчі», то це просто тому, що між репатріянтами було багато поляків та українців, які шукали різних приток, щоб вирватися до Німеччини. Відомо бо, що німецькі комісії сприяли в таких випадках.

Не можна вживати терміну «primaries» для характеристики виборчої ординації з 1935 р. (стор. 109). В книзі, виданій англійською мовою і в США, «primaries» мають дуже конкретне значення як виборчий інститут; недемократичні польські виборчі колеґії не мали нічого спільного з «primaries» (первинними виборами). З контексту стає неясною генеза Українського Наукового Інституту у Варшаві (стор. 148); виходить, що польський уряд заснував його «у відповідь на пресію за український університет у Львові»; а проте відомо, що ця установа була заснована не для західніх українців, а для еміґрантів. Чи не видається авторові, що він сильно перебільшив, коли назвав НТШ «однією з найстарших наукових інституцій Европи» (стор. 148)? Автор пише, що українці мали тільки один щоденник у Польщі — «Діло» (стор. 150), а де «Новий час»? З тексту виходить, ніби акція проти православних на Холмщині в 1938 р. розпочалась у зв'язку з подіями на Карпатській Україні (168); а в дійсности руйнування православних церков проводилось на пів року раніше від закарпатських подій. Так само досить неясною виходить релігійна ситуація серед білорусів (стор. 175); читач не знає, що́ стосується білорусів православних, а що́ — римо-католиків, а, може, навіть і греко-католиків, бо й такі були. С. Горак говорить, що Пілсудський у 1928 році отримав під пресією від Литви якісь поступки (стор. 178); але про що йде мова, залишається для читача неясним.

Вживаючи вперше прізвища діячів, автор повинен був назвати їх пости. Напр., говорячи про вбивства членами ОУН представників польської адміністрації, автор називає Т. Голувка і Б. Перацького (чогось автор подає як дату вбивства обох 1931 рік). Є різниця, чи атентат вчинено на поштового урядника, чи на міністра. Але звідки західній читач знатиме, про кого мова? На іншому місці автор ква-

ліфікує деяких осіб непотрібними епітетами, напр., «добре відомий французький професор Р. Мартель» (стор. 229). Справді, Мартель був українським приятелем, але якщо він і відомий у Франції, то хібащо тим, що співпрацював з урядом Віші.

В книзі є низка неправильно транслітерованих географічних назв: «Tesh», «Spish», «Trenchyn-Chacy», «Ploskiriv», (стор. 31); читач не догадається, про які міста тут ідеться. Старовірів названо «starovy» (стор. 99); чомусь автор транслітерує з російської назву Київської Руси як «Drevniaya Ruś» (стор. 16); де і ким прийнята ця назва на Заході?! Як можна в науковій праці писати про Найвищу раду Паризької конференції як про «so-called Supreme Council» (стор. 203)? Слово «так званий» вживається при описі екзотичного явища чи інституції або в тім випадку, коли автор ставиться до них з неповагою. І одне, і друге тут виключені.

Ми навели більшу кількість помилок чи неточностей, щоб показати, як псують такі дрібниці цілість поза тим доброї праці. Вони тим більше дратують, що при кращій редакції і при уважливішому ставленні їх можна було б уникнути.

Праця здобула б більше довір'я читача, якби автор трохи розробив не тільки офіційну польську політику супроти меншостей і подав не тільки акцію польської «вулиці», але також зробив огляд позицій тих півофіційних та приватних груп і осіб, що намагалися позитивно розв'язати питання національних меншостей. А такі серед поляків були, хоч і в незначній меншості та без впливів. Правда, автор згадує неконформістську реакцію деяких академічних кіл на антиєврейські ексцеси (стор. 118-119).

Праця С. Горака, правдоподібно, буде прийнята польською суспільністю критично, якщо не неґативно,і то в основному чи не через її підкреслену тенденцію, деякі переяскравлення і публіцистичні нотки. А шкода, бо цього автор міг уникнути, зберігаючи деякий дистанс історика і незаанґажованого дослідника.

Василь МАРКУСЬ

Праці Шевальє українською мовою

П'єр Шевальє. ІСТОРІЯ ВІЙНИ КОЗАКІВ ПРОТИ ПОЛЬЩІ. З розвідкою про їхне походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар. Переклад з французького видання 1663 року. Академія наук УРСР. Інститут історії. В-во АН УРСР, Київ, 1960, стор. 196 + ілл. Підготували до друку наукові співробітники Інституту історії Академії наук Української РСР А. З. Барабой і О. А. Бевзо. Переклад Ю. І. Назаренка.

Одним із вартісних видань Інституту історії Академії наук Української РСР 1960 року треба вважати переклад українською мовою широко відомої історії українських козаків, що її написав радник французького короля і аґент французького уряду для вербування козаків до французького війська, П'єр Шевальє, і яка появилася

трьома французькими виданнями в 1663, 1668 і 1859 рр. у Парижі, а в 1672 році була видана англійською мовою в Лондоні. Як джерело до історії козацтва, зокрема історії війни Богдана Хмельницького проти Польщі, вона була використовувана і цитована дуже часто, особливо давніщими істориками України.

Автор «Історії війни козаків проти Польщі» і долучених до неї розвідок про походження козаків, їх країну, звичаї, правління та релігію і про перекопських татар знав Україну з автопсії, бо вербував у ній в 1643-44 рр. з доручення кардинала де Мазаріні козаків, які й прибули до Франції 1645 р. під проводом Хмельницького і брали участь в облозі Дюнкерку, а також подорожував по Україні, мабуть, у 1648 році, вже під час повстання Богдана Хмельницького. Тому його, базовані на власних спостереженнях або добуті в Польщі відомості мають чимале значення для висвітлення подій того часу. Попри свою важливість трактат не був перекладений досі ні на польську, ні на російську, ні на українську мову. Виданий 1960 р. Академією наук УРСР переклад цієї історії українською мовою є першим в історіографії не тільки українській, але і в польській та російській.

Українське видання «Історії війни козаків» П'єра Шевальє здійснене Інститутом історії АН УРСР дуже дбайливо. Добрим і точним перекладом обох вище згаданих розвідок і самої «Історії війни козаків проти Польщі» передує ґрунтовна стаття наукового співробітника інституту історії А. З. Барабоя: «Праці Шевальє з історії України» (стор. 5-24), а, крім того, до них додані археографічна довідка про французьке видання цієї історії 1663 року, обширні реальні примітки і іменний та географічний індекс. Видано український переклад чепурною книжечкою малого формату з ілюстраціями і досить високим, як на наукові видання, тиражем — 7 000 примірників. Упорядники його зазначають, що розраховане це видання на дослідників, які займаються вивченням історії «визвольної війни українського народу 1648-1654», і на широкі кола читачів, які цікавляться історією.

Видання українською мовою історичних праць Шевальє треба з кожного погляду вітати, бо воно збагачує перекладну джерельну літературу до історії України і подані в цих працях дані допоможуть і українським історикам насвітлити по-новому чи скореґувати насвітлення деяких моментів з історії України XVII віку. Залишаючи компетентнішим людям фаховий розгляд цього видання, зокрема його наукового апарату, автор цієї згадки хотів би звернути увагу на деякі неточності, завважені ним у передмові до видання і в примітках. Поперше, не цілком відповідає дійсності твердження автора статті, що «польські, українські і російські історики другої половини XIX і початку XX стол., як правило, замовчували або зовсім ігнорували працю Шевальє». Це твердження заперечує в дальшому сам автор, полемізуючи з М. Грушевським, який все ж таки цю працю брав на увагу, хоч і відхиляв подані в ній звістки як не цілком вірогідні. Промовчували працю Шевальє не тільки дореволюційні, «буржуазні» історики. Ігнорували її теж і радянські дослідники історії, між ними і В. Голобуцький, в праці якого «Запорожское казачество» (К., 1957) немає посилань на Шевальє.

Не згідне з фактичним станом також твердження А. З. Барабоя, що немає біографічних даних про П'єра Шевальє і що дати його народження і смерти невідомі. Автор базує це твердження на «Великому енциклопедичному словнику» Ларусса, том IV, стор. 136 (року видання він не подає), де Шевальє присвячено всього один рядок:

«Шевальє П'єр — французький мандрівник». Якби радянським історикам було вільно користуватися «буржуазно-націоналістичною» львівською «Українською загальною енциклопедією», то вони в її ІІІ-му томі, в колонці 1212 знайшли б не тільки ширшу довідку про те, хто був і що написав Шевальє, але й дату його смерти (1672).

Дуже неточно подані в примітках і біографічні дані про Боплян, що на його описах України і Татарії у великій мірі базовані розвідки Шевальє про козаків і перекопських татар. Повне прізвище його було не «Гійом Боплан», але Гійом Левассер де Боплян, і помер він 1673 року, а не 1650, і на Україні перебував він у 1630-1647 рр., а не від 1630 до 1648. Всі ці дати, як і діяльність Гійома Левассера де Бопляна, висвітлені досить докладно, особливо в польській науці ще в 30-их і 40-их роках цього сторіччя, а також в українських публікаціях за кордоном, і про них радянські дослідники в УРСР повинні вже знати.

Ще треба згадати, що користувалися працями Шевальє не тільки такі історики, як Симоновський, Ріґельман і Бантиш-Каменський, але використав їх критично, як історичне джерело, Йотан Хрістіян фон Енґель, автор відомої «Історії України і козаків» та «Історії Галичини і Льодомерії», виданих німецькою мовою 1796 року в Галле, як 48-ий том «Загальної історії світу».

Непристойно звучить у науковому виданні примітка про М. С. Грушевського, що він — «ідеолог української контрреволюційної буржуазії». бкр

Спроба синтетичної монографії про М. Кропивницького

М. ЙОСИПЕНКО, «Марко Лукич Кропивницький», Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, Київ, 1958, 323 сторінки.

До цієї змістовної і фундаментально не тільки закроєної, а й виконаної монографії М. Йосипенка про великого артиста України, навіть учителя корифеїв нашого театру, про першорядного на той час драматурга, передмову написав М. Рильський. Ця передмова коротка, але яка ж вона ядерна!

Для своєї книги автор використав, крім друкованих матеріялів, зокрема маси театральних рецензій російських провінційних і столичних газет, а також української преси («Зоря», «Киевская старина», «Діло», «ЛНВ», «Рада», «Рідний край», «Українська хата» і радянські видання), ще й рукописні фонди доступних йому архівів. На Україні, протилежно до того, що бачимо в Росії, не поспішають з публікацією навіть найосновніших і найцінніших документів до історії нашої культури, зокрема епістолярної спадщини. М. Йосипенко згадує про абсолютну необхідність наукового вивчення варіянтів драм М. Кропивницького і відновлення не зіпсованих цензурними вимогами, первісних, згідних з задумами текстів і часто наводить важливі уривки з його листів (в архівах зібрано їх понад 300) до А. В. Маркевич, Є. Мячікова, В. Лукаша (Ф.

Левицького), Б. Грінченка, Д. Гайдамаки, К. Вукотича і його сина, Л. Сабініна. О. Суслова, М. Заньковецької, М. Садовського, М. Аркаса, М. Ф. Сумцова, І. Л. Шрага, М. Т. Савіної, яка безконечно допомагала українському драматургові добиватися дозволів на друк і поставлення його п'єс, М. Ф. Комарова та онуки артиста.

Книга М. Йосипенка багата навіть і як спроба синтетичної монографії. Проте слідна на ній уривчастість, «цілинність» подібних праць на Україні, — інакше кажучи, брак джерельних публікацій і досліджень біографічного характеру та аналітичних творів уже цілих ґенерацій фахівців — істориків нашого театру та драматургії. Зокрема можна вже говорити про наперед «відштампований» плян напевно всіх без вийнятку монографій останніх років про українських мистців (у 30-их роках навіть вони були неможливими): книга починається як біографія, звичайно описом дитинства та юности, а далі перетворюється на огляд діяльности, творчости. До біографічних даних початкових розділів звичайно додається тут всього кілька речень, найчастіше узагальненої характеристики мистця як людини, власне, як «народолюбця» й приятеля... російської культури, а також кількох висвячених на праведників світичів українства. Інколи ще речення-два про смерть мистця. А справжня біографія, життя людини, установлені до дрібниць зв'язки з цікавими сучасниками, побут і т. д. там здаються якимось непотребом.

Таким штампом є, на превеликий жаль, і книга М. Йосипенка про Марка Кропивницького.

А життя артиста було справжньою драмою, починаючи з раннього дитинства. Його мати, Капітоліна Іванівна, залишила Луку Івановича Кропивницького з дрібними дітьми Марком і Ганною (з собою взяла тільки сина Володимира) і втекла з гусарським ротмістром Рудзевичем. Малий Марко залишився на руках жорстокої мачухи, колишньої кріпачки, Явдохи. Потім пішли пам'ятні «школи», «наука»... Далі на сторінках книги М. Йосипенка згадується вже про заклики М. Кропивницького до розсварених «товаришів по зброї» — українських артистів, щоб вони порозумілися, щоб наш театр, «та каліка-недоріка не дибала вже навпомацки, а пішла смілою і твердою ходою, поруч з другими слов'янськими театрами, почуваючи під ногами твердий і рівний ґрунт» (1892). Через сотню сторінок виринає згадка про близьку дружбу Кропивницького з І. Репіном і про знайомство з видатними росіянами, в тому числі з П. Гайдебуровим, перекладачем Шевченка, а під кінець книги раптом заходить мова про його хутір «Затишок» біля станції Старовірівки над Харківсько-Балашівською залізницею. І це поруч згадки (може, сторінка тексту) про пробудження письменникового інтересу до драми на історичні теми (дивись... не друковане й досі листування з М. Сумцовим, читачу!), що частково може бути пов'язане з організованим І. Нечуєм-Левицьким конкурсом на історичну п'єсу (1893 р.), а більше — з щоденною потребою поширити репертуар українських театрів і, безперечно, з наростанням на Україні «активних настроїв».

Перша революція на Україні породила в змученому урядовими утисками всього українського письменникові та артистові дійсно «невгасимі надії». У листі до М. Сумцова він писав: «Переживаємо такі часи, що ніби удвое швидше живеться, ніж перш жилось, і якось аж ніби страшно робиться, як подумаєш, що не доживемо ми до того менту, коли Правда гукне до Кривди: годі тобі, паскудо, на покуті сидіти та мед-вино пити! Геть лиш до порога, туди, де ти мене примушувала довгі віки стояти» (26. 5. 1905 р.). Року 1905 Кропивницький надрукував у «Сыне отече-

ства» частину своїх спогадів «Підсумок за 35 років» (друга половина праці була напевно сконфіскована, як писав автор М. Сумцову), на сторінках яких проривається невимовний біль українського мистця: «Не сила більше терпіти гніт глуму, ганьби, поневолення духового і морального, мовчати перед брутальним зневажанням загальнолюдських прав, елементарної справедливости. Час припинити видирати шматки живого м'яса з наболілого протягом років серця. Я маю право вимагати скасування обмежень, що тяжать над моїм рідним театром, бо я вистраждав це право. Пора зрівняти українське слово в усіх правах з російським, бо тільки рідна мова у театрі, в літературі, у церкві і в школі, не обмежувана цензурою, дає можливість застосовувати пригноблені сили з користю і успіхом, на благо дорогої вітчизни» (стор. 248).

У зв'язку з актуальністю вимоги свободи для українського слова ще й на сьогодні, дуже доречним здається нам повсякчасне підкреслювання автором не тільки боротьби Кропивницького за наш театр, за розвій нашої літератури, а й висвітлення, часом деталізоване, історії різних україножерських законів Росії та різних перипетій довкола їх зміни та заміни і ролі при тому М. І. Черткова, Дондукова-Корсакова та князя Вяземського. Дуже речево описав М. Йосипенко перебування трупи Кропивницького 1886 р. у Петербурзі, полеміку з цього приводу в тамтешній пресі, позиції різних критиків і метаморфози цих позицій. Найяскравіша з них — «самого» О. Суворіна, що зібрав свої статті про український театр у книзі під таким заголовком: «Хохлы и хохлушки»...

Наприкінці книги — кілька слів про дитячі п'єси «Івасик-Телесик» і «По щучому велінню» (і поставлення їх для сільських дітей), про спробу написання п'єс на актуальні теми, до речі, «замовчаних» націоналістичною пресою, — і про конфлікт з цього приводу з Є. Чикаленком і «Радою».

Знепритомнів Марко Кропивницький в Одесі на кону, під час вистави, а помер великий артист і «мандрівник» 8 квітня 1910 року, в залізничному вагоні, по дорозі додому...

Основна частина тексту книги М. Йосипенка присвячена творчості актора, режисера й драматурга — актора, як відомо, діяпазону широчезного, — також неперевершеного читця (Суворін вважав його за рівного тільки Щепкинові) і співака з Божої ласки. Як режисер, він заклав основи оновленого театру (в Росії його шляхом пізніше пішов московський МХАТ) і беззастережно наголосив ролю ансамблю — диво в тогочасній Росії — на кону. Як драматург, він ріс від твору до твору. Навіть його останні, з художнього боку часом «водяві» драми були багато в чому новими, були оригінальними спробами. Деякі з них, наприклад, комедію «Мамаша» (1903), автор вважає за недооцінені критикою. «Мамаша» — це твір, що примушує подивитися іншими очима на творчість Кропивницького останнього періоду його життя. Ця річ дає підстави говорити про поглиблене розуміння драматургом явищ передреволюційної дійсности, про розширення його світогляду навіть порівняно з тим періодом, коли він створив такі драми, як «Глитай» або «Дві сім'ї» — класичні зразки української драматургії другої половини XIX століття.

У «Мамаші» Кропивницький вийшов за межі сюжетних колізій цих своїх драм — так само, як і в «Зайдиголові» та «Олесі». Він рішуче відійшов від побутово-етнографічної традиції української драматургії XIX століття і спромігся побачити в навколишній дійсності явища, близькі до зображених Ґорь-

ким у «Міщанах», а особливо у «Вассе Железновой» (стор. 238-239).

У таких місцях книга М. Йосипенка стає проблемною, отже цікавою ще з одного боку. Вартою «понадрецензійного» обговорення.

Разом з тим виникає проте підозра, чи вже видані в Києві монографії про українських мистців, у тому числі й про Марка Кропивницького, не призначені, між іншим, послужити й тим «дахом» над будовою українського мистецтва, понад який йому рости «не положено».

О. ІЗАРСЬКИЙ

З новин шевченкознавства

Н. И. Моренец. ШЕВЧЕНКО В ПЕТЕРБУРГЕ. По памятным местам жизни и творчества. Лениздат, Ленинград, 1960, стор. 127 + 5 нп.

З Петербурґом були зв'язані в Шевченка 17 років життя. Туди попав він з початком лютого 1831 року, як козачок дідича Енґельгардта, там почав він своє навчання в Академії мистецтв і там діждався 1838 року свого звільнення з кріпацтва; відтак до Петербурґу був привезений він 17 квітня 1847 року після арешту в Україні і туди ж повернувся він 27 березня 1858 року після свого звільнення з заслання. В Петербурзі і помер поет 26 лютого 1861 р. за старим стилем. Тому події та обставини за перебування Шевченка в Петербурзі привертали і привертатимуть увагу біографів українського поета, дослідників його життя і творчости.

Темі перебування Шевченка в Петербурзі присвячена і невеличка книжечка кандидата історичних наук Миколи Івановича Моренця, українського дослідника Шевченкової біографії, що живе і працює поза Україною, головним чином у сьогоднішньому Ленінграді. Над розшукуванням і вивченням матеріялів до Шевченкового життєпису працює М. І. Моренець уже здавна і він був тим, що в березні 1939 року знайшов між матеріялами центрального ленінградського архіву «відпускну» Шевченка, тобто грамоту його звільнення з кріпацтва, датовану 22 квітня 1838 року. Взявши цю грамоту за підставу, бо на ній були познаки петербурзької поліції про зголошення Шевченка при переїзді з одного мешкання на друге, а також інші матеріяли, М. І. Моренець почав систематичні розшуки адрес і домів, що в них жив або перебував Шевченко в Петербурзі, а також місць, зв'язаних з його життям і творчістю. З вислідами цих студій Моренець виступив уперше 1952 року, виголосивши на шевченківській конференції в Києві доповідь, яка була опублікована 1954 року в збірнику праць цієї конференції. Видана тепер «Леніздатом» праця є версією цієї доповіді, доповненою нововідкритими матеріялами і новими даними.

В основному праця Моренця базована на архівних матеріялах, і це становить її найціннішу сторону. Якщо ж ідеться про її виклад, то вона розрахована на широке коло читачів (хоч і появилася тиражем усього 3 000 прим.) і переходить місцями в тенденційну аґітку, що знижує її рівень. Передмову до книж-

ки Моренця написав директор відділу шевченкознавства в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР і член-кореспондент АН УРСР, Євген Кирилюк, підкреслюючи в ній значення Петербурґу, «Північної Пальміри», і «русских людей» для культурного росту молодого Шевченка, а зокрема те, що на Шевченка, як полум'яного українського патріота, вплинув головним чином і в першій мірі «приклад великого русского народу, який переміг у Вітчизняній війні 1812 року», і твердячи, що саме цей приклад надхнув Шевченка на «розвиток національної свідомости українського народу» і на написання таких поезій і поем, як... «До Основ'яненка», «Думи мої», «Тарасова ніч», «Гайдамаки». У своїх намаганнях зв'язати Шевченка з російською культурою Кирилюк не вагається навіть визначити Петербурґ як «рідне місто» Шевченка.

Книжечка Моренця ділиться на п'ять розділів. Перший з них п. з. «Кріпак Енґельгардта» охоплює 1831-1838 роки, другий п. з. «Учень Академії мистецтв і поет» — 1838-1845 рр., третій п. з. «В'язень Третього відділу» — 1847-1858 рр.; четвертий трактує про останні роки перебування поета в Петербурзі (1858-1861), а п'ятий, що має заголовок «Нащадки вшановують пам'ять Шевченка», розповідає про похорони Шевченка і події після них. Цілість написана з позицій офіційного совєтського шевченкознавства, тобто з намаганням представити Шевченка як «палкого друга» російського народу і переконаного та політично активного «революційного демократа» — друга й однодумця Чернишевського, Добролюбова та Некрасова. Все ж таки, відкинувши весь цей казенний непотріб, працю М. І. Моренця залишиться цінною зібраними в ній фактичними даними, які видатно доповнюють наше знання про роки перебування Шевченка в Петербурзі, а подекуди і кореґують це знання, бо, наприклад, автор установив, що Шевченко після привезення його до Петербурґу 1847 року був ув'язнений не в Петропавлівській фортеці, а в будинку III-го Відділу коло Ланцюгового мосту, на Пантелеймонівській вулиці ч. 9, у казематах внутрішньої тюрми цього відділу. Ілюстрована книжка декількома досить погано репродукованими фотографіями будов і приміщень, що в них жив або перебував Шевченко в Петербурзі.

Цілковитою мовчанкою поминені і в передмові Є. Кирилюка, і в праці М. Моренця ті важкі настрої відчуження і самоти, що супроводили Шевченка в роки його перебування в Петербурзі і що їм він дав яскравий вислів в усіх своїх поезіях і поемах, писаних у той час. Ні згадки, ніже натяку немає в цьому виданні, що Петербурґ Шевченко разу-раз називав чужиною, чужим краєм, Московщиною, що в ній для нього «кругом чужі люди», що навіть у написаній — за словами Є. Кирилюка — нібито під впливом російської перемоги 1812 року поезії Т. Шевченка «Думи мої» поет відкрито говорить про те, що «серце мліло, не хотіло / Співать на чужині... / Не хотілось в снігу, в лісі / Козацьку громаду / З булавами, з бунчуками / Збирать на пораду» і що «чужим краєм» починається навіть написана Шевченком російською мовою в Петербурзі 1842 р. його поема «Слепая». Все це бідолашні радянські шевченкознавці були примушені промовчати, щоб не порушити суцільности радянської системи фальшування життєпису Шевченка та ідей його творчости.

Б. КРАВЦІВ

НОТАТКИ

Мовна русифікація, або «культурна політика СРСР»

Московське всесоюзне книжково-експортне об'єднання «Международная книга» випустило каталог всесоюзних і республіканських періодиків («Газеты і журналы СССР, 1962»), допущених у 1962 році для висилки за кордон. Хоч нема в ньому включених ні районних ні обласних газет, але вже й цей каталог у якійсь мірі відображує справжню русифікаторську політику КПРС по національних республіках на відтинку періодичних публікацій. Тому цікаво буде занотувати підраховані нами дотичні цифри. Очевидно, як і на інших відтинках, нема розрізнення поміж публікаціями РСФСР і СРСР; вони подані разом; бо й з мовного погляду тут власне жодних різниць нема: з РСФСР нема ні одного «нацменівського» періодика (так ніби там національних меншин зовсім нема!); тоді як у кожній національній республіці подається бодай одну газету та декілька журналів рос. мовою. Не рос. мовою в РСФСР друкуються пропаґандивно-інформативні періодики для закордону (англ., франц., нім., еспан., китай., корей., япон., індій., сербохорват., та поль. мовами). Співвідношення числа російськомовних та національно-мовних періодиків «республіканського значення» по інших республіках відображує в якійсь мірі і ступінь зрусифікованости та національного ресистансу місцевих кіл. Найменше російсько-мовних періодиків у трьох прибалтійських та в двох закавказьких республіках (Грузія, Вірменія), найбільше — по середущоазійських, якщо брати до уваги ще й число населення. Тоді як в УРСР число «республіканських» рос. періодиків займає четвертину всіх публікацій, то, наприклад, в Литві — заледве сьому частину. В закавказьких республіках (Вірменія, Азербайджан) широко практикується при наукових журналах — двомовність (із резюме тоді чи то російською мовою, чи то даної національности); ту «новість» імпортуються вже й у Латвію та на Україну (у двомісячнику «Економіка Радянської України», а насправді — куди частіше: див. «Літературна газета», «Мовознавство», періодики окремих університетів УРСР). Як порівняти, що СРСР-РСФСР випускають рос. мовою 24 газети і 749 журналів (крім того, ще «поза-всесоюзними мовами» дальших 3 газети і 43 журнали!) та що в 14 національних республіках визначено ще дальших такого значення 17 російсько-мовних газет і 51 журнал, — а національними мовами лиш 51 газету та 130 журналів — то розміри русифікаційної пресової політики застрашливі. В УРСР на 12 республіканських газет — аж 3 російською мовою (в Білоруській РСР на 5 — лиш 1 російська, в Молдавській РСР на 2 — 1 російська), а на 60 республіканських журналів — аж 15 російською мовою і один — двомовний (в БРСР на 14 журналів — 5, у Молдавії — на 5 журналів — 2 рос.). Російською мовою повиходять в УРСР такі періодики: республ-

ліканської преси «Правда Украины», «Рабочая газета» і «Комсомольское знамя», місячники «Советская Украина», «Коммунист Украины», дитячі місячники «Пионерия» і «Барвинок» та наукові місячники «Автоматическая сварка», «Уголь Украины», «Строительство и архитектура», «Врачебное дело», «Новый хирургический архив», наукові двомісячники «Журнал ушных, носовых и горловых болезней», «Украинский химический журнал», «Порошковая металлургия», «Промышленное строительство» і квартальник «Украинский математический журнал». Тоді як російські загальні, молодіжні й партійні журнали УРСР мають своїх паралельних напарників українськомовних, то названі оце наукові журнали УРСР таких українськомовних відповідників не мають. Отже українець окуліст, металург, хемік, гірник в УРСР змушений друкувати свої наукові праці виключно по-російськи. Росіянин же науковець УРСР з тих ділянок, де нема в УРСР російськомовного наукового журнала, все ще має змогу надрукувати свою працю по-російськи хоча б у всесоюзному журналі, в Москві.

Цю пляновану з Москви русифікаторську політику ще наглядніше проілюстрували б тиражі українськомовних періодиків. Двомісячник міністерства освіти УРСР «Українська мова в школі» (тираж 26 500), ч. 2, 1957, подавав у редакційній статті «Невідкладні завдання у викладанні української мови» число загальноосвітніх шкіл УРСР на 1956-57 навч. рік «у системі міністерства освіти УРСР» (себто навіть без військово-інтернатських і фахових у заряді всесоюзних міністерств) 29 516, з дальшими 280 семирічками, відкритими вже 1957 р. Редакційна стаття «Сорок років великого Жовтня» (там таки, ч. 5, 1957, стор. 5) подає на 1956-57 навч. рік для УРСР уже 30 326 загальноосвітніх шкіл (в тому середніх 6 284, семирічних 10 964, початкових 12 822, спеціяльних 166) із 5 468 040 учнів, і серед цих шкіл: 25 111 з українською мовою навчання, 4 000 з російською та 258 з молдавською, угорською чи польською (біда лише, що в тій статистиці якось «загубилося» аж 957 шкіл). Подібні цифри називає й редакційна стаття (там таки) «Провідна роль КП України в розвитку української соціялістичної культури» (ч. 4, 1958, стор. 5): «Зараз на Україні є понад 25 000 шкіл, в яких навчання ведеться українською мовою, близько 4 000 шкіл з російською мовою навчання і понад 200 шкіл мовами інших меншостей... молдавською, угорською і польською».

Вже саме порівняння тиражу цього популярного українського журнала (до речі, єдиного мовного періодика в УРСР — супроти, наприклад, аж двох подібних польоністичних місячників у Польщі («Пораднік єнзикови» і «Єнзик польскі») з числом шкіл переконає нас, що цей офіціоз міністерства освіти УРСР просто не може бути доступний всім середньошкільним бібліотекам УРСР, а де вже студентам українистам чи учителям і викладачам. Так стоїть справа з усіми українськомовними періодиками, а то й підручниками в УРСР. Таким чином зацікавленого змушують сягнути по загальноприступний російськомовний періодик.

(О. Ф. Г.)

Міжнародні наукові конґреси в 1961 р.

Перервані другою світовою війною міжнародні інтелектуальні зв'язки наладнуються щораз краще у формі конґресів, що їх безліч відбувається кожного року як у ділянці математично-природничих, так і у сфері гуманістичних наук. Переглядаючи списки учасників цих конґресів, ми майже не знаходимо представників української науки з підрадянської України. Це зокрема видне на міжнародних з'їздах гуманістів-науковців у Західній Європі. На нашу думку, тут є дві головні причини. Поперше, західній світ здебільша не знає України, як окремої нації чи держави, а в інтересі централістичних заходів Москви лежить вдержувати цей статус кво інтелектуальної однобічности щодо комплексу «Росії» на Заході. Представництво Академії наук «Української Радянської Соціялістичної Республіки» на тому чи іншому міжнародному конґресі свідчило б про існування в СРСР української науки окремо від російської. А так держиться скрізь поняття однієї «російської» науки, тим більше, коли її репрезентують офіційні делеґати з центральної Академії наук СРСР у Москві. Друга причина, чому не видно підрадянських українських науковців на міжнародному форумі, — це занедбання чи недостатній розвиток деяких ділянок гуманістичних наук на Україні. Наприклад, коли в 1938 році у Парижі відбувся перший назвознавчий конґрес, а після війни відбулися такі конґреси в Упсалі (Швеція, 1952), Саляманці (Еспанія, 1955), Мюнхені (1958) й у Фльоренції та Пізі (1961), на них не було представників українського назвознавства з СРСР, бо воно, як окрема ділянка гуманістики, тоді ще не існувало, і щойно народжувалися думки його організувати. Тим часом українська наука на еміґрації вже в 1946 році почала поважні заходи в цьому напрямі ономастичним запитником Української Вільної Академії Наук — УВАН, за допомогою якого зібрано в таборах цінний матеріял у ділянці як особового, так і місцевого назовництва. В 1951 році Комісія назвознавства УВАН у Канаді випустила два перші томи нової серії «Ономастика», що в 1961 році досягнула 22 чисел, святкуючи своє десятиліття. Один із визначних канадійських професорів, д-р М. Г. Скаґілл (що, до речі, співпрацював при перекладі «Синів землі» І. Кириляка на англійську мову) дав дуже об'єктивну оцінку зусиль УВАН у згаданій ділянці науки.

На конґресі назвознавства, що відбувся у Фльоренції та Пізі в квітні 1961 р., виступили з доповідями два члени УВАН із Канади: д-р Яр Славутич із Едмонтону та проф. Я. Рудницький із Вінніпеґу. Крім цього, відчитано доповідь проф. М. Боровського, секретаря УВАН у Канаді, що не міг через фінансові труднощі приїхати на конґрес. Була також д-р Г. Наконечна з Мюнхену. Серія «Ономастика» УВАН була єдиним українським виданням на міжнародній виставці назвознавчої літератури, що її влаштовано з нагоди конґресу у Фльорентійському університеті. Значення цієї серії тим більше, що вона присвячує одне число в році проблемам світової ономастики, зберігаючи друге число виключно для української тематики.

*

Третій міжнародний конґрес порівняльної літератури відбувся в Утрехті 21-26 серпня ц. р. Участь у ньому взяли представники найрізніших країн, навіть з-за залізної заслони; але делеґатів українських наукових закладів в УРСР знову не було. Українську науку на цьому конґресі заступали два члени УВАН із Канади: проф. К. Біда з Оттавського університету і проф. Я. Рудницький із Манітоб-

ського. Відчитано три доповіді: проф. Біда доповів про впливи Шекспіра на слов'янські літератури, проф. Рудницький говорив про національне та універсальне в творчості Шевченка і він же відчитав доповідь д-ра М. І. Мандрики з Вінніпеґу про українсько-канадійську літературу. На конґресовій виставці нових літературознавчих праць фігурували «Кобзар» Шевченка у виданні з 1961 р. та публікації УВАН з ділянки шевченкіяни. Працю покійного проф. В. К. Матьюса «Шевченко — людина й символ» розподілено між членами конґресу разом з публікацією Комітету українців Канади та конґресу США: Europe's Freedom Fighter: Taras Shevchenko». Весь український матеріял, що був на виставці, передано після її закінчення університетській бібліотеці в Утрехті для скріплення її дуже вбогої україніки.

У зв'язку з утрехтським конґресом варто відмітити такі три моменти. Поперше, доповідь проф. Біди свідчить про те, що українська наука виходить за межі чистого українознавства і пробує сказати своє слово на широкому порівняльно-слов'янському ґрунті. Подруге, доповідь д-ра Мандрики про українсько-канадійську літературу, так би мовити, сама просилася на цьому конґресі з уваги на подібні доповіді проф. Ваттерса з Кінґстону про англо-канадійську літературу і проф. Туґа з Ванкуверу про французьку літературу в Канаді. Три доповіді про три найбільш динамічні групи в Канаді і їхнє духове надбання — це проречистий вияв їхньої вітальности і гармонійного співіснування на канадійській землі. Доповідь про Шевченка на цьому конґресі була — оскільки нам відомо — єдиним шевченкознавчим матеріялом на міжнародному науковому форумі в 1961 році. Не зважаючи на деякі труднощі (доповідь прийнято в програму після довгого листування і наполегливих заходів щойно в січні ц. р.), вона притягла міжнародну публіку включно з представниками народів з-за залізної заслони і свідчила про вдале використання міжнародних можливостей для ознайомлення світу з ідеями українського генія.

*

Від 29 серпня до 1 вересня ц. р. відбувався в Больцано (Боцені) в Італії п'ятий міжнародний конґрес европейської культури. На нього зголосився автор цих рядків з доповіддю про різниці в підході до ідей европейської одности між росіянами та українцями. В доповіді, що відбулася 30 серпня в «Паляццо Дукале Ґріз», проаналізовано імперіялістично-експансіоністський підхід до справ европейської інтеґрації серед російських мислителів і поетів, почавши від Кіреєвського, а скінчивши на Блокові, і протиставлено їм ідеї Кирило-Методіївського братства та їх проповідника — Шевченка, а Пушкіновому поглядові, що «всі слов'янські ріки повинні влитися в російське море», протиставлено ідеалістично-ліберальний погляд Шевченка («щоб усі слов'яни стали добрими братами») з поширенням та актуалізацією цього погляду на европейську і загальносвітову арену. Крім підписаного, в конґресі у Больцано взяв участь як ґість-спостерігач також проф. К. Біда з Оттави. Між учасниками конґресу розподілено українознавчу літературу, зокрема названу вже студію проф. Матьюса про Шевченка.

*

В середині вересня відбувся в Гельсінках міжнародний конґрес мовознавців-фонетиків, на який підписаний зголосився з доповіддю про мову українців Канади; але з незалежних від нього причин йому не довелося взяти участь у цьому конґресі.

*

Важко, а то й незручно («magna pars fui») робити висновки про нашу участь у згаданих конґресах. Треба одначе об'єктивно ствердити, що вона належить до позитивів українства в діяспорі. Вона надолу-

жує мовчанку нашої батьківщини на міжнародному форумі, зокрема, коли йдеться про соті роковини смерти Т. Шевченка. Вона надолужує теж недоліки і недостатність української політичної дії в діяспорі, яка — нема де правди діти — з різних причин щораз більше слабне. Треба думати, що в наступних конґресах братимуть участь не тільки українські вчені з Канади і не тільки канадійська УВАН. Адже маємо українських науковців і українські наукові заклади в Европі, у США і в Австралії. Вони повинні включитись у плянову акцію на міжнародному форумі, передусім у міжнародні конґреси гуманістичних наук.

Ярослав РУДНИЦЬКИЙ

ПОСМЕРТНА ЗГАДКА

Любомир Орест Ортинський

У суботу 22 липня 1961 р., о 18 год. в місті Гантер, Нью-Йоркський штат, помер на розрив серця довголітній співробітник нашого видавництва, колишній член редакційної колеґії газети «Сучасна Україна» та автор кількох репортажів на сторінках «Української літературної газети» — Любомир Орест Ортинський, який публікувався в нас також під журналістичними псевдонімами «Л. Корибут» (скорочено: Л. К-т) та «Спектатор». У четвер 27 липня його похоронено на цвинтарі нью-йоркської католицької дієцезії в дільниці Йонкерс. Докладні інформації про несподівану і для всіх нас невиджалувану смерть, а також про величавий акт похорону подали обидва українські щоденники у США — «Свобода» від 25, 26, 27, 28 та 29 липня і «Америка» від 25, 27 та 29 липня і від 1 серпня. Також інші українські газети у США, Канаді та Европі подали жалобні повідомлення про передчасну смерть свого незабутнього колеґи.

Покійний був відомий серед якнайширших кіл української громадськости на чужині як талановитий публіцист менший журналіст, гострий рецензент політичної літератури, знаменитий репортажист і докладний спостерігач усіх ділянок нашого суспільного життя в діяспорі. А до того він належав до тієї активної частини молодшої ґенерації, яка крокує на зміну старій, старшій та середній ґенераціям — крокує впевнено і сміливо не тільки тут, на чужині, а також і на батьківщині. Саме цей факт — втрата активного з-поміж активних — стривожив наше суспільство, бо у вічність відійшла людина в повному розквіті своїх сил, сповнена почуття громадського обов'язку та відповідальности, людина дійова та вольова, романтична в своїх почуттях і реалістична в думанні та роботі. Словом, людина з палким серцем і холодним розумом. А брак таких людей як найсильніше відчувається в нашому громадському, зокрема і передусім у політичному, житті. Ця характеристика не означає, що Покійний мав серед своїх земляків тільки приятелів та визнавців; він мав також багато противників: на контроверсійності політичних думок, на аґументованій та речевій дискусії і на постійному обміні протирічних поглядів базується здорове суспільство, базується демократична система. Хоч остання і неідеальна, і недосконала, все ж таки вона найздоровіша та найрозумніша з усіх існуючих суспільних устроїв і систем. Цього погляду дотримувався також і Любомир О. Ортинський.

Хоч елемент публіцистичний та журналістичний на перший погляд переважав у громадській діяльності Покійного, все ж він не вичерпував його багатогранної особовости: Л. Ортинський був передусім зразком людини політичної («гомо політікус»), і то політичної людини, активно діючої з внутрішньої потреби та зовнішніх конечностей. Він захоплювався проблематикою зовнішньої політики та дипломатії і зв'язками з чужинецькими політичними та пресовими колами. Тому не дивно, що останніми виявами його діяльности були: активна участь у Конференції Колґейтського університету в справах закордонної політики США (про свої спостереження він поінформував громаду на сторінках «Свободи» від 19, 20 та 21 липня) і політична розмова з представником однієї з новопосталих африканських держав напередодні своєї смерти (про що повідомив у своєму прощальному слові Микола Лебедь, генеральний секретар закордонних справ УГВР). Смерть вирвала його з-посеред нас дослівно в розгарі його зовнішньо-політичної діяльности, в час реалізації нових плянів — політичних та публіцистичних. У посмертній статті («Свобода» від 27 липня) Іван Кедрин, який разом з Л. Ортинським співредаґував новопосталий квартальник «Вісті комбатанта», підкреслює, що він мав нагоду обговорити з Покійним у день його несподіваної смерти справу публічної дискусії про дипломатичне визнання Української РСР Сполученими Штатами Америки і виготовлення пляну наступного числа згаданого квартальника...

*

Любомир Орест Ортинський народився 7 червня 1919 року, в селі Михалевичах на Самбірщині (тепер Львівська область), в сім'ї вчителя. В юній молодості він утратив свого батька, а за останні два роки — матір та єдину молодшу сестру, які померли на Україні, виснажені довгим перебуванням у концентраційних таборах СРСР. Після отримання атестату зрілости в Стрийській ґімназії він почав студіювати у Варшавському університеті. Брав активну участь у студентському житті (був головою місцевої Української студентської громади — УСГ) і в підпільній діяльності ОУН, за що був двічі заарештований польською поліцією; другий раз — також у ролі делеґата на всестудентський з'їзд у Львові.

З осени 1939 року він продовжував свої студії у Віденському університеті на факультеті державних наук. Влітку 1941 року він зголошується в ряди 2 куреня Дружин українських націоналістів (ДУН) — напрям «південь» — і після розформування цього куреня німцями на Одещині знову студіює у Відні. В ДУН він був адьютантом полк. Р. Ярого в ранзі хорунжого. За організаційну роботу з рамени ОУН серед українського робітництва в Австрії його заарештувало у вересні 1941 року ґестапо і тримало у в'язниці понад один рік. Переслідуваний нацистськими органами безпеки, він дістається при допомозі приятелів з іншого політичного середовища до Львова і там по деякому часі зголошується до дивізії «Галичина», в рядах якої він перебув усі її перипетії: бій під Бродами, в якому він був поранений, марш із Словаччини до Карінтії, американський полон. Після звільнення з полону Л. Ортинський в невідрадних обставинах продовжував студії в Мюнхенському університеті, де отримав докторат політичних наук, і одночасно до літа 1948 року працював у системі АБН як референт інформації для західньоевропейських країн. Деякий час був зайнятий як працівник ІРО в Австрії.

Восени 1956 року разом із своєю дружиною Оленою та малою дочкою Анною-Марією Покійний виеміґрував до США, де після короткого перебування в штаті Норт Дакота поселився в Нью-Йорку і став

на працю в дослідно-видавничому об'єднанні «Пролог». Як секретар цього об'єднання та співпрацівник генерального секретаріяту закордонних справ УГВР, він включився в широко розгорнуту зовнішньополітичну діяльність, зокрема на терені Об'єднаних Націй. В той час і до своєї смерти він постійно співпрацював у нашому видавництві як політичний кореспондент «Сучасної України» у США; його статті появляються також на сторінках джерсі-сітської «Свободи», а рецензії — в «Юкрейніен квотерлі». До його життєпису треба додати, що він був співосновником Братства колишніх вояків 1 української дивізії, довголітнім головою його центральної управи, видавцем та головним редактором пресового органу братства «Вісті».

В 1958 році Л. Ортинського кооптовано в члени Закордонного представництва УГВР.

*

Його перша стаття появилася на сторінках «Сучасної України, в числі від 27 липня 1952 року. Повних дев'ять років він був постійним, дуже активним співробітником нашого видавництва. В травні 1953 року Покійний став членом редакції «СУ», а з 1 червня 1955 р. — одним з її співредакторів. Також після виїзду до США він залишився членом редакційної колегії «СУ» і працював на цьому посту аж до об'єднання «СУ» та «УЛІГ» в нове журнальне видання — в місячник «Сучасність», тобто до кінця 1960 року.

Хто не пам'ятає його прецікавих політичних репортажів із Женевської конференції «великої чвірки» влітку 1955 року, його подорожніх рефлексій із Швеції восени того ж року? Або його кореспонденцій з Бонну чи інтерв'ю з німецькими повертцями з російсько-большевицьких концтаборів? В пам'яті також залишилися його кореспонденції з Куби, з Світової виставки в Брюсселі, з Міжнароднього фестивалю молоді у Відні в серпні 1959 року. Чи ж можна перелічити ділянки його журналістичних та політичних зацікавлень?

Завжди працьовитий, дуже солідний і готовий допомогти своєму головному редакторові за всяких трудних обставин, він був чи не ідеальним членом редколегії. При цьому був товариський, веселий, жартівливий, а деколи, може, навіть іронізуючий та саркастичний. Великих редакційних дискусій не любив; радше волів домовлятися в окремих справах із своїм «шефом», що не завжди могло подобатися іншим редакційним колегам. Був амбітний щодо своєї журналістичної праці, постійною працею над собою прагнув бути в ряді перших. Мав живий і блискучий стиль, умів тонко спостерігати і робити цікаві висновки. Знав, що «статті пишуться для читача, а не для вузького кола знайомих», тому старався збагнути смак цього читача. Не треба заперечувати, що прагнув бути популярним, хоч одночасно мав відвагу висувати на обговорення цілком «непопулярні проблеми». В пресових дискусіях з своїми противниками був стриманий, а то й толерантний, що не означає, що він не був рішучим та гострим щодо змісту (не форми) дискусії.

Хоч він був повноцінним журналістом і здобув собі незаперечне ім'я в українському пресовому світі по цей і по той бік залізної завіси (його прізвище «злим і нетихим словом» не раз згадувала радянська преса в Києві та Львові), проте вважав свою пресову посвідку і журналістичний акредитувальний документ при ОН за засіб, за трамплін для ширшої зовнішньополітичної праці. Стати працівником української закордонної служби було його постійною мрією, а дипломатична кар'єра в незалежній українській державі — задушевним прагненням.

Ці фрагментарні ствердження є тільки скромним виявом подяки за його труд, за товариську співпрацю і за дружнє співжиття. (Ст.)

ЗМІСТ

Володимир Свідзінський. Заклинання 3

Богдан Рубчак. Лови на однорога 4

І. К. Перекладна література в УРСР і роман Джузеппе Т. ді Лямпедуза 7

Джузеппе Т. ді Лямпедуза. Ґепард 10

Антоніо Мачадо. Дві поезії 41

Богдан Кравців. Бій за Миколу Чернявського 42

Яр Славутич. Олександер Герцен та Україна 55

Іван Кошелівець. Олександер Білецький 62

В. Шалі. «Білий доктор» — Альберт Швайцер 69

Марта Богачевська. На студійній конференції 80

Володимир Стахів. На неострівному острові 87

В. П. С. Молоді «критичні реалісти» в УРСР 106

Критика і бібліографія. Студія про національні меншини в Польщі (В. Маркусь) — Праці Шевальє українською мовою (бкр) — Спроба синтетичної монографії про М. Кропивницького (О. Ізарський) — З новин шевченкознавства (Б. Кравців) 111

Нотатки. Мовна русифікація, або культурна політика СРСР (О. Ф. Г.) — Міжнародні наукові конґреси 1961 (Ярослав Рудницький) 121

Посмертна згадка (Ст.) 125

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0:6:0	3:0:0	фун.
Австрія	15,-	150,-	шил.
Англія	0:5:0	2:5:0	фун.
Аргентіна	20,-	200,-	пез.
Бельгія	30,-	300,-	бфр.
Бразилія	50,-	500,-	круз.
Венесуела	2,50	24,-	бол.
Голляндія	2,50	24,-	гул.
США	0,75	7,50	дол.
Канада	0,75	7,50	дол.
Німеччина	2,50	24,-	нм.
Франція	2,75	28,-	ффр.
Швайцарія	2,60	26,-	шфр.
Швеція	3,-	30,-	кор.

Появилося 9 (47) число

DIGEST
OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS
за вересень 1961

I. СТАТТІ: Школи — Історія — Природні копалини

II. ВІСТКИ ТА ІНФОРМАЦІЇ: Сільське господарство — Хемічна промисловість — Будівництво — Транспорт — Житлове будівництво — Становище працюючих — Література — Цілинні землі — Українські еміґранти — Берлінська криза — Сполучені Штати Америки — Короткі вістки.

ЦІНА: одно число — 1 доляр; річна передплата (12 чисел) — 10 долярів, передплата на три роки — 25 долярів.

АДРЕСА: «PROLOG»
875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.

Адреси для вплат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.,
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

Адреси наших представників

Австралія: **Fokshan Library & Book Supply**
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.

Аргентіна: **Cooperativa de Credito «Renacimiento» (para «Suchasnist»)**
Maza 150
Buenos Aires

Великобританія: **Ing. Jaroslaw Hawryliw**
40. Alma Rd.,
St. Albans, Herts.

Канада: **I. Eliashevsky**
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: **G. Lopatynski**
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.

Франція і Туніс: **M. Soroczak**
30 Vallée de Couzon
Rive de Gier (Loire)

Швайцарія: **Dr. Roman Prokop**
Mottastr. 20
Bern

Швеція: **Kyrylo Harbar**
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.